A MAGYAR SZENT KORONA GÖRÖG FELIRATAI

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

MORAVCSIK GYULA

L. TAG

FELOLVASTA 1935 MÁJUS 6-ÁN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
4935 3790

22.430. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

A MAGYAR SZENT KORONA GÖRÖG FELIRATAI

Amióta Révai Péter koronaőr 1613-ban kiadta a magyar Szent Koronáról írott könyvét,[1] köztudomásúvá lett, hogy a koronán görög betűk olvashatók. Az általa észrevett „literae Graecae" értelmére azonban még soká nem derült fény. Révai művének hátrahagyott írásaival bővített harmadik kiadásában mindössze azt olvassuk, hogy a Szent Koronán a „Constantinus" név látható s hogy a korona görög munka, melyet Nagy Konstantinos ajándékozott I. Sylvester pápának, majd később II. Sylvester pápa Szent Istvánnak.[2] Ez a feltevés, amely a korona egyetlen görög szavának kibetűzésén alapult, csaknem egy századig uralkodó maradt.[3] 1740-ben Schwarz Gottfried utasította vissza, aki a közben hazánkban is ismeretessé vált bizánci források alapján a Szent Koronában már a konstantinápolyi császárok ajándékát látta s felvetette azt a gondolatot, vajjon nem függ-e össze ez az ajándékozás Bulcsú és Gyula vezérek bizánci megkeresztelkedésével?[4]

E történeti feltevéseket csak jóval később követte a korona görög feliratainak elolvasása. Amidőn 1790 február 21-én a Szent Korona a nemzet nagy lelkesedése közepette

[1] De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius Petri de Revva comitis comitatus de Turocz, Augustae Vindelicorum, 1613. p. 75—76. (A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Könyvtárában: RMIr. III. 324/a.).

[2] De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem, auctore Petro de Rewa, comite Turocensi eiusdemque Sanctae Coronae duumviro, quas emendatas et auctas publicabat comes Franciscus de Nadasd . . .. Francofurti, 1659. p. 141—143. (A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Könyvtárában: RMIr. III. 484/a.)

[3] V. ö. M. Schmeizel: Commentatio historica de coronis . . ., Jenae, 1713, p. 213.

[4] G. de Juxta Hornad: Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, Francofurti et Lipsiae, 1740. p. 42—47.

megérkezett Budára és azt kitették közszemlére, többen lejegyezték a görög feliratokat, melyek még abban az évben nyomtatásban is napvilágot láttak. PÉTZELI JÓZSEF éppen akkor sajtó alá rendezett iratában a neki Budáról Komáromba küldött másolatot latinbetűs átírásban közölte.[5] Ugyanekkor WESZPRÉMI ISTVÁN debreceni orvos is sietett publikálni „apróbb Görög betűkkel" az eredeti szöveget, amelyet neki — szavai szerint — „egy értelmes, túdós, egyszersmind szoros akkori vizsgálója a' koronának, midőn ez nem régiben a' népnek szemlélésére Buda' Várában ki-tétetett vólna", magyarázott meg.[6] HORÁNYI ELEK, a tudós piarista tanár maga vette beható vizsgálat alá a koronát s még abban az évben kiadta a görög feliratok betűhív másolatát, melyek közül a két bizánci uralkodó és a magyar király képén levőket modern átírásban is közölte.[7] Az ő munkája tekinthető tehát a magyar Szent Korona görög feliratai tudományos editio princeps-ének.

A görög feliratok teljes szövegének közzétételével együtt újra megkezdődött azok magyarázgatása. HORÁNYI említett munkájában ama nézetének adott kifejezést, hogy a görög koronát VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár ajándékozta Géza fejedelemnek s úgy vélte, hogy a bizánci császári ajándékot utóbb Szent István Rómába küldte II. Sylvester pápához, aki azt megáldotta és kiegészítette a felső abroncsokkal, vagyis a Megváltó és nyolc apostol képével és az arany kereszttel. HORÁNYI vetette fel először azt a gondolatot, hogy a korona két különböző részből van összetéve. Vele egyidejűleg WESZPRÉMI ISTVÁN is egy „alsóbb" és egy „felsőbb" részt különböztetett meg és ő ismerte fel elsőnek azt a tényt, hogy a bizánci korona feliratainban megnevezett személyek a XI. századi Michael Dukas császár és fia, továbbá I. (az ő elnevezése szerint II.) Géza magyar király.

[5] A' magyar koronának rövid históriája; mellyet az Aszszonyok' és gyermekek' kedvekért szedegetett öszve, Komáromban, 1790. (Töldalék).

[6] Magyar országi öt különös elmélkedések, Pozsonyban, 1795. 7. l. Az öt részből álló irat első szakasza, amely 1790 június 15-ről van keltezve, a szerző szavai szerint először 1790 június 25-én a bécsi „*Hadi Történetek*"-ben, majd kevéssel utóbb a bécsi „*Magyar Kurir*" XXII. levelében jelent meg. A II—IV. szakasz 1791-ben, az V. 1792-ben készült.

[7] De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius, Pestini, 1790. p. 40—72.

Minthogy a nemzet lelkében századok folyamán teljesen meggyökeresedett a Szent Korona egészének Szent István-i eredetébe vetett hit, e felfedezés csakhamar heves vitákat váltott ki, melyekbe vallási szempontok és motívumok is belejátszottak. E szenvedélyes vita-irodalomról, mely abban az időben a Szent Korona származása és hitelessége körül lezajlott, KATONA ISTVÁN[8] és DECSY SÁMUEL[9] munkáiból alkothatunk magunknak képet, kik közül az utóbbi újra közölte a görög feliratok szövegét, melyeket a korona két oldaláról készült színes rajzokon is feltüntetett.

Miután 1792 június 6-án I. Ferenc királyunk koronázása megtörtént, három napon át ismét közszemlére tették ki a Szent Koronát. Ezt az alkalmat felhasználta KOLLER JÓZSEF pécsi prépost arra, hogy három társával, SCHÖNVISNER ISTVÁN-nal, SCHWARTNER MÁRTON-nal és SZOMBAT JÓZSEF-fel együtt behatóan megvizsgálja a Szent Koronát és annak rajzait elkészíttesse. A vizsgálatok eredményét KOLLER nyolc évvel később megjelent könyvében foglalta össze,[10] amely a bizánci koronára vonatkozólag egészen a jelenkorig alapvető munka maradt. KOLLER ugyanis nemcsak a művéhez mellékelt rajzok alapján közölte a feliratok betűhív másolatát, hanem — ami a legfontosabb — a korában ismert bizánci történeti források és numizmatikai anyag felhasználásával azok történeti interpretálására is kísérletet tett. Egyben ő tisztázta azt a tényt, hogy a korona két részből áll: a „*Corona Graeca*"-ból, melyet Michael Dukas császár ajándékozott I. Gézának és a „*Corona Latina*"-ból, amelyet Szent István kapott Rómából.

A koronára vonatkozó tudományos vizsgálódások ezután egy félszázadon át szünetelnek. Amidőn újból megindulnak, főként archeológiai szempontok irányítják azokat. E téren az úttörés érdeme BOCK FERENC-et illeti,

[8] Dissertatio critica... in commentarium Alexii Horányi... de Sacra Hungariae Corona, Budae, 1790. — A' magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámueltől irt Históriának meg-rostálása, Budán, 1793.

[9] A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája, Bétsben, 1792.

[10] De Sacra regni Ungariae Corona commentarius, Quinque-Ecclesiis, 1800. (LIPPERT JÁNOS festő rajzaival). — KOLLER arról tudósít (id. m. 3. l.), hogy LIPPERT JÁNOS már 1790-ben elkészítette a korona képét és hogy azt BÁRÓ ORCZY LÁSZLÓ 1790-ben Budán ki is adta. E kiadványra könyvtárainkban nem tudtam ráakadni.

akinek alkalma volt a koronát autopszia alapján behatóan tanulmányozni és arról felvételeket eszközölni.[11]

1880-ban a Magyar Tudományos Akadémia vetette fel a korona újabb szakszerű megvizsgálásának gondolatát. Miután az ehhez szükséges királyi és országgyűlési engedélyt kieszközölte, egy bizottságot küldött ki, amelynek elnöke Ipolyi Arnold, tagjai Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre, Fraknói Vilmos és Pulszky Károly voltak. E bizottság két napon át behatóan vizsgálta a Szent Koronát s annak egészéről és egyes részleteiről rajzokat és fényképeket készíttetett.[12] Mindezek eredményeként az Akadémia 1886-ban publikálta Ipolyi Arnold nagy munkáját, amely mindezideig a magyar Szent Korona legrészletesebb monográfiája.[13] E munkát kiegészítik azok a táblák, amelyek a korona egyes zománclemezeinek színes reprodukcióit tartalmazzák.

Az 1896. évi millenáris ünnepségek alkalmával a Szent Koronát ismét közszemlére tették ki s azt Czobor Béla újból megvizsgálta. Publikációjának értéke abban áll, hogy először közöl közvetlenül fényképmásolatokról készült heliogravure-öket.[14]

1916-ban IV. Károly király koronázása alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum vetette fel a korona újabb tudományos megvizsgálásának gondolatát, amelyet Varjú Elemér, Fejérpataky László és Gerevich Tibor végeztek. Az eredményekről Varjú Elemér a Magyar Tudományos Akadémiában számolt be s dolgozata nyomtatásban is megjelent.[15]

[11] Die ungarischen Reichsinsignien, VI. Die Krone des heil. Stephan, Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2 (1857) 201—211.; Die Kleinodien des heiligen römischen Reiches deutscher Nation, nebst den Kroninsignien Böhmens, Ungarns und der Lombardei und ihrer formverwandten Paralellen, Wien, 1864. 76—83. és XVI. tábla; Die byzantinischen Zellenschmelze der Sammlung Dr. Alex. von Swenigorodskoï und das darüber veröffentlichte Prachtwerk, Aachen, 1896. 234—239. = Die ungarische Königskrone „Corona St. Stephani" im Kronschatz der Königlichen Schlossburg zu Ofen, Aachen, 1896.

[12] L. Ipolyi jelentését, A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 14 (1880) 92—97.

[13] A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása, Bp., 1886.

[14] Czobor Béla: A magyar koronázási jelvények. Sajtó alá rendezte Radisics Jenő, Bp., 1896. (Magyar és francia szöveggel).

[15] A Szent Korona, Archaeologiai Értesitő 39 (1920—22) 56—70.

Mindezek az újabb vizsgálódások, melyeket kiegészítenek még külföldi tudósok, Kondakov,[16] Rosenberg,[17] Frankhauser[18] és Falke[19] idevonatkozó tanulmányai, elsősorban archeológiai szempontokat tartottak szem előtt s főleg a korona felső része eredetének kérdését igyekeztek tisztázni. A bizánci korona tanulmányozása e fókérdés mellett teljesen háttérbe szorult. Bock,[20] Ipolyi,[21] Czobor[22] művei újra közlik ugyan a görög feliratokat, de szövegkiadásaik a filológiai pontosság, a rövidítések feloldása és helyes olvasása tekintetében Koller színvonalát sem érik el s így tudományos szempontból teljesen használhatatlanok.

A magyar Szent Korona bizánci feliratainak hazai görög filológusaink közül — Télfy Iván egy népszerűsítő cikkét kivéve[23] — még senki sem foglalkozott. Pedig a kutatások imént vázolt történetéből világosan kibontakoznak előttünk a megoldásra váró feladatok. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze. Mindenekelőtt szükséges a görög feliratok pontos betűhív kiadása s az epigrafikai sajátosságok tisztázása és a rövidítések feloldása után azok szövegének végleges megállapítása. Ezen fog alapulni a feliratok filológiai és történeti interpretálása, ami

[16] Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails. Byzantinische Zellen-Emails. Sammlung A. W. Swenigorodskoi, Frankfurt a. M. 1892. 239—243. (Ugyane mű francia és orosz nyelven is megjelent.)

[17] Sacra regni Hungariae Corona, Karlsruhe 1916. = Der Cicerone. Halbmonatsschrift für die Interessen des Kunstforschers und Sammlers 9 (1917) 41—52.

[18] Sacra regni Hungariae corona, Der Cicerone 9 (1917) 167—173.

[19] A Szent Korona, Archaeologiai Értesitő 43 (1929) 125—133. (Német kivonat u. o. 358—362.)

[20] Die ungarischen Reichsinsignien id. h. 203—209.; Die Kleinodien id. h. 77.; Die byzantinischen Zellenschmelze 239—241. = Die ungarische Königskrone 10—12. — Bock első közlésein alapszik J. Labarte: Histoire des arts industriels au moyen âge et à l'époque de la renaissance II. (Paris 1864) 92—96.

[21] Id. m. 146—150.; v. ö. Pulszky F.: Magyarország archeológiája II. (Bp., 1897.) 160—164.

[22] Id. m. 5—7. és „A magyar szent korona és a koronázási palást" c. dolgozatában, l. Forster Gy.: III. Béla magyar király emlékezete, Bp., 1900. 101—103. — Czobor kiadványáról l. J. Strzygowski jogos kritikáját: Byzantinische Zeitschrift 7 (1898) 248.

[23] Τό βασιλικόν στέμμα τῆς Οὐγγαρίας, Κλειώ, 1869. N°. 441. = Συγγραμμάτια Ἑλληνικά, Βουδαπέστηση 1880. 60—66. Télfy szövegközlései Ipolyi és Czobor durva hibáitól mentek ugyan, de semmi újat sem adnak. — D. Sicilianos szövege (Parthenon VIII. Bp. 1934. 11—12.) már jórészt az én olvasásaimon alapszik.

természetesen csak úgy történhetik, ha azokat belehelyezzük a bizánci művelődés légkörébe, amelynek termékei. Minthogy pedig a feliratok képeket illusztrálnak és így az ábrázolásoktól, melyekre vonatkoznak, elválaszthatatlanok, interpretálásuk csak akkor lesz eredményes, ha az ikonográfiai szempontokat sem tévesztjük szem elől.

A magyar Szent Korona tudományos vizsgálatát azonban rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy az csak kivételes alkalmakkor tekinthető meg és modern követelményeknek teljesen megfelelő fényképfelvételek és reprodukciók nem állnak rendelkezésünkre. Magam, minthogy az 1916. évi koronázás idején a világháború messzire sodort a hazai földtől s így nem volt alkalmam eredetiben látni a koronát, azt elsősorban azokon a régebbi fényképfelvételeken tanulmányoztam, amelyek annak egészéről és egyes részleteiről a Magyar Történeti Múzeum gyüjteményében találhatók, de tekintetbe vettem természetesen a korábbi publikációk rajzait és reprodukcióit is.[24]

A bizánci korona homlokzatának ormán a Megváltó, a bizánci Pantokrátor alakja tűnik fel (I. tábla, IV. tábla 1. ábra). Krisztus trónusán ül, amelynek két oldalán két ciprusfa áll. Feje körül keresztes fénykoszorú. Jobbját áldásra emeli, baljában az élet könyvét tartja. A Megváltó arca élénken emlékeztet az Athén melletti Daphni-monostor kupolájában látható XI. századi mozaik-képre,[25] továbbá a georgiai Gelati-monostor triptychonán ránkmaradt zománcképre, amely Michael Dukas császár korából való.[26] A Megváltó alakja mellett jobbról és balról

[24] Hálás köszönetemet fejezem ki ezúttal is a Magyar Történeti Múzeum főigazgatóságának azért, hogy szíves volt megengedni a birtokában levő fényképmásolatoknak munkámban való reprodukálását. Az I—III. táblák a magyar Szent Korona elülső, jobboldali és hátsó részéről készült felvételeket kicsinyített alakban reprodukálják. A IV—V. táblákon a bizánci zománcképek kb. eredeti nagyságukban láthatók. A VI—VIII. táblák a három legfontosabb zománcképet kb. háromszoros nagyításban mutatják be. — Hangsúlyoznom kell, hogy bár a közölt fényképek sok kívánnivalót hagynak hátra, mert egyes részletek nem minden felvételen vehetők ki tisztán, mégis — minthogy ugyanazon részlet néha több felvételen látható — egy eset kivételével a feliratok pontos kibetűzésére szilárd alapot szolgáltattak.

[25] O. M. Dalton: Byzantine art and archaeology (Oxford, 1911.) 397. l. 231. ábra és 671. l. 425. ábra.

[26] N. Kondakov id. m. 135. l.; S. P. Lampros: Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (Athén, 1930). 62. tábla. — V. ö. a velencei Pala d'Oro Pantokrator-ábrázolását: A. Pasini: Il tesoro di San Marco II. (Velence, 1886.) 48. t. 106. és Ch. Diehl: Manuel d'art byzantin II. (Paris, 1926²) 702. l.

bizánci szokás szerint két köralakú mezőben a következő rövidített felirat olvasható:

$\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς

azaz „*Jézus Krisztus*"

A Megváltó zománcképe alatt levő hatalmas drágakőtől jobbra és balra két arkangyal mellképe tűnik fel, akik tekintetükkel a Pantokrator felé fordulnak. Kezükben három ágban végződő hírnöki pálca, amint ez a bizánci egyházi művészet emlékein gyakran látható.[27] Az alakok két oldalán olvasható feliratokból kitűnik, hogy a két zománckép Mihály és Gábor arkangyalt ábrázolja. A baloldali képen (I., IV. 3.) a következő felirat olvasható:

Χ Χ
ΟΑΡ ΜΙ ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ)

azaz „*Mihály arkangyal*"

A jobboldali kép (I., IV. 4.) felirata:

Χ ΓΑ ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ
ΟΑΡ ΒΡΙ
ΗΛ

azaz „*Gábor arkangyal*"

A feliratokon a két ἀρχ(άγγελος) és a Μιχ(αήλ) szó úgynevezett compendium-típusú rövidítéssel van írva, míg a Γαβριήλ teljesen ki van írva. Ez az írásmód teljesen megfelel a bizánci gyakorlatnak. Mihály arkangyal nevét így rövidítik kéziratokban és feliratokban egyaránt, míg a Γαβριήλ nevet, mint amelyik aránylag ritkábban fordul elő, rendesen egészen kiírják. Számtalan példát hozhatnánk fel erre az írásmódra, amelyek közül elég a velencei San Marco kincsestárában levő XII. századi selyem oltárterítő hímzésére utalni, amelyen a korona két zománcképén olvasható szöveg szóról szóra ismétlődik.[28] Mihály és

[27] L. pl. P. Perdrizet: L'archange Ouriel, Seminarium Kondakovianum 2 (1928) 241—276. XXVII. és XXVIII. t.; Dalton id. m. 519. l. 309. ábra.

[28] A. Pasini id. m. 77. l. és XXIX. t. 42/a. Ugyanígy egy XII. századi athosi csészén feliratán, v. ö. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit: Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos. I. (Paris 1904.) 185. l. No. 546. — Az ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ) rövidítés egy XI—XII. századi ólompecséten: BZ. 17 (1908) 139. Az ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ egy VIII—IX. századi kámeán: BZ. 11(1902) 273.

Gábor bizánci felfogás szerint a két főarkangyal, akik gyakran tünnek fel a bizánci művészet emlékein a Pantokrator környezetében. A koronán azonban különösebb szerepük van. Ők az uralkodói jelvények hozói. Konstantinos Porphyrogennetos őrízte meg azt a bizánci hagyományt, hogy Nagy Konstantinosnak az Úr angyala hozta le a császári jelvényeket s a koronát.[29] Egy bizánci koronázási acclamatio szerint az új császár orcája előtt az égből leszálló arkangyal tárja fel az uralom kapuit.[30] Ennek a bizánci felfogásnak művészi kifejezését látjuk a velencei Marciana egy XI. századi kéziratának egyik miniatűrjén, amely II. Basileios császár (976—1025) koronázását szimbolizálja.[31] Itt a kép felső részén Krisztust látjuk, aki az égből egy császári koronát tart az alatta álló császár feje fölé. A császár fejére ugyanakkor a jobb felől lebegő arkangyal — a felírás szerint ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ — koronát helyez, míg a baloldalon lebegő másik arkangyal — a felírás szerint ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ) — kezébe adja a lándzsát. Hasonló jelenet későbbi bizánci miniatűrökön is előfordul[32] s így nem lehet kétségünk aziránt, hogy a bizánci koronán a Pantokrator képe alatt kétoldalt feltűnő két főarkangyal ugyancsak az uralkodói hatalom égi eredetére akar emlékeztetni.

A két arkangyal után ismét két összetartozó zománckép következik. Mihály arkangyal mellett Szent György, Gábor arkangyal mellett Szent Demeter mellképét látjuk. Mindkettő jobbjában lándzsát, baljában pajzsot tart. Tekintetük a két arkangyal felé néz. A Szent György képén levő feliratnak a jobboldali része a közölt fényképeken (I., IV. 2.) — sajnos — elmosódott s így ez esetben kénytelenek vagyunk a Koller-féle rajzot és az Ipolyi-féle reprodukciót is segítségül venni, hogy a felirat szövegét

[29] De administrando imperio 13., CB. 82—83. l.
[30] P. Maas: BZ. 21 (1912) 39.
[31] Lampros id. m. 56. tábla; Labarte id. m. Album. II. LXXXV. t.; Dalton id. m. 485. l. 290. ábra.
[32] Lampros id. m. 97. tábla. — Más ábrázolásokon maga Krisztus (l. u. o. 62., 63.), vagy a Theotokos (l. u. o. 84.; Labarte id. m. Album II. LXXXVIII.) helyezi az uralkodó fejére a koronát. — V. ö. Fr. Wiegand: Der Erzengel Michael unter Berücksichtigung der byzantinischen, altitalischen und romanischen Kunst ikonograpisch dargestellt (Stuttgart, 1886) 6—16. l.; G. Stuhlpauth: Die Engel in der altchristlichen Kunst (Freiburg, 1897) 182., 207—233. l.; Dalton id. m. 675—676. l.

megállapíthassuk. A bizánci szokás szerint felülről lefelé haladó felirat szövege a következő:

Ὁ Γ
ΓΕ Ι ὁ ἅ(γιος) Γεώργιος
ѠΡ Ο
Ρ C

azaz „*Szent György*"[33]

A Szent Demeter képén (II., IV. 5.) levő, azonos jellegű felirat világosan kiolvasható:

Ὁ
Δ Τ
Η Ρ ὁ ἅ(γιος) Δημήτριος
Μ' Ι
Η Ο
C

azaz „*Szent Demeter*"

A szentek nevei előtt, amelyek teljesen ki vannak írva, egy rövidítés látható, amely a korábbi kiadóknak sok gondot okozott. Bár már Koller rámutatott helyes értelmére,[33] Bock eleinte a ἱερός szó rövidítésének tartotta[34] s csak később jött rá igazi jelentésére.[35] Ennek ellenére Ipolyi óvatosan kerüli e kérdést s kiadásában nem oldja fel e rövidítéseket.[36] Hasonlóan jár el Czobor is, aki azonban egyes helyeken egyszerűen O-t ír helyette, mintha a névelő ὁ-ja lenne.[37] Pedig ez a rövidítés a bizánci epigrafikában annyira közönséges jelenség, hogy alig van olyan egyházi ikonográfiai emlék, amelyen ne találkoznánk vele. E rövidítés a görög kéziratokban is megtalálható ἅγι és ἁγ/ rövidítésből[38] fejlődött. A feliratokon a következő változatai fordulnak elő:

Γ Γ/ Γ
Ο Α Ⓐ Ⓐ Ⓐ Ⓐ Ὁ Ο

[33] Id. m. 7—8. l.
[34] Die ungarischen Reichsinsignien, id. h. 209. l. jegyzet.
[35] Die Kleinodien 77. l.
[36] Id. m. 149—150. l.
[37] Id. m. 6. l.
[38] V. Gardthausen: Griechische Palaeographie II. (Leipzig 1913[2].) 343. l.; G. Cereteli: Сокращенія въ греческихъ рукописяхъ преимущественно по датированнымъ рукописямъ С.-Петербурга и Москвы (Sanktpeterburg 1904[2].) 100. l. és VIII. tábla.

Az utolsó előtti a'ak látható a korona zománcképein, éppen úgy mint pl. a Konstantinos Monomachos-koronának András és Péter apostolt ábrázoló lemezein.[39] A második feliratnak még egy epigrafikai sajátosságára kell rámutatnunk, ami egyes korábbi kiadókat tévedésbe ejtett. Ez a Δημήτριος szó végén látható záró ς, melyet egyesek Z-nek néztek.[40] A szó végén álló ς-nak ez a megnyujtott alakja, amely néha az egyenes vonalhoz közelédik — mint például a Konstantinos Monomachos-féle korona feliratain —, máskor pedig a latin *S*-hez hasonlít — mint a mi esetünkben —, a bizánci feliratokon gyakran előfordul. A Δημήτριος szó záró ς-jához hasonló alakú betüket találunk például a konstantinápolyi Szent Artemios-relief X. századi feliratán,[41] a görögországi Hosios Lukas-monostor egyik XI. századi falfestményén,[42] a párizsi Louvre Szent Demetert és Szent Györgyöt ábrázoló zománc-medalionjain[43] és egy sienai görög kézirat bekötési táblájának zománcain.[44]

A korona zománcképe Szent Györgyöt a sok típus közül, melyek a bizánci művészeti ábrázolásokon feltünnek,[45] — amint a lándzsa és pajzs mutatja —, az úgynevezett „harcos szent" alakjában ábrázolja. Ugyanígy jelenik meg a korona zománcképén Szent Demeter is, akit egyébként legtöbbször harcosként ábrázol a bizánci művészet.

[39] V. ö. pl. a XI. századi esztergomi staurotheke (Czobor—Szalay: Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon, Bp., 1896. I. k. X. tábla; Ch. Diehl id. m. II. 692.; Varjú E.: Az esztergomi sztaurothéka, Magyar Művészet 7 [1931] 433—439. színes táblával), vagy a XIII. századi berni diptychon (Archaeológiai Értesítő 10 [1890] 354—355.; Gerevich—Genthon: A magyar történelem képeskönyve, Bp. 1935. 37. l.) feliratával.

[40] Így Ipolyi id. m. 149.; Czobor id. m. 6. l.

[41] Közölte K. Lehmann: B.-Ng. Jb. 1 (1920) 382. l.

[42] Közölte G. Soteriou: IIIme Congrès International des Études Byzantines Athènes 1930. Compte-rendu par A. C. Orlandos, Athènes 1932. 392—3. fig. 3.

[43] Kondakov id. m. 9. és 10. tábla; Byzantinoslavica 3 (1932) 540—1 : VI. tábla 1. ábra és u. o. 5 (1933—34) 368—9 : VI. t. 2. á.

[44] Labarte id. m. Album II. CI.

[45] V. ö. J. Myslivec: Svatý Jiří ve východokřesťanském umění (francia kivonattal: Saint-Georges dans l'art chrétien oriental), Byzantinoslavica 5 (1933—34) 304—375. — Az irodalmi hagyományról l. K. Krumbacher: Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. Abhandlungen der k. bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-philol.-hist. Kl. XXV. 3. (München, 1911); J. B. Aufhauser: Das Drachenwunder des Heiligen Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung (Leipzig, 1911).

Szent Demeter alakja köré a bizánci legendák egész koszorúja fonódik. A thessalonikei Szent Demeter-templomban levő mozaikképének felirata úgy szól róla, mint aki „barbár seregek barbár áradatát visszafordítja és a várost megváltja" (. . . μάρτυρος Δημητρίου τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου . . .). A hagiografiai és történeti emlékek szerint[46] a bizánciak e harcos szentje számtalan esetben kelt ki sirjából, hogy fehér lován megjelenve visszaverje a barbárok hadait, melyek között húnok, szlávok, avarok és bolgárok szerepelnek.[47] Ilyen módon lett Szent Demeter, akinek tisztelete Sirmium-ba is átplántálódott, szülővárosának, Thessalonike-nek és általában Bizáncnak egyik védőszentje s alakja sok rokonságot mutat a magyar hagyomány Szent Lászlójával. Legendák szövődtek Bizáncban Szent György alakja köré is, aki a katonák védőszentje volt s akinek képe ékesítette a bizánci császárok zászlóit.[48] A bizánci koronán tehát Szent György és Szent Demeter, akiknek alakja egyébként is gyakran szerepel együtt a bizánci művészetben, a barbárokkal való harcokban az égi segítséget jelképezik.[49]

A korona zománcképeit a homlokzattól hátrafelé követve, a két harcos szent után ismét két összetartozó szent mellképét látjuk. A Szent György mellett levő (V. 5.) felirata így hangzik:

Ὁ
Κ Μ
Ο Α͂ ὁ ἅ(γιος) Κοσμᾶς
C C

azaz „*Szent Kozma*"

[46] A legendák kiadása Acta SS. Oct. IV. = Migne: PG. 116. c. 1167—1398.; Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921) 195—216.

[47] V. ö. Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai, Bp., 1934. 95—96. l.

[48] Egy késői legendát, amely szerint a bizánci császári palota Szent György-festményének lova nyeritéssel jelezte az ellenség közeledését, Nikephoros Gregoras őrzött meg (VIII. 5., CB. I. 303—305.). Erre a motívumra, amely szintén a magyar Szent László-legendák egy részletére emlékeztet, évekkel ezelőtt Marót Károly volt szíves figyelmemet felhívni.

[49] V. ö. H. Delehaye: Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909.

A Szent Demeter mellett levő képen (II., III., V. 2.) pedig a következő felirat olvasható:

Ὅ Α
Δ Ν
Α
Μ Ο, ὁ ἅ(γιος) Δαμιανός
Ι C

azaz *„Szent Damján"*

Mindkét feliraton az ἅγιος szónak már ismert rövidítésével találkozunk, azzal a különbséggel, hogy a második feliraton az O-ban nem pont, hanem világosan kivehető kis háromszög, egy parányi Α látszik. Feltűnő ezenkívül, hogy a Δαμιανός szó hangsúlya, nem, mint a Δημήτριος szónál, az illető magánhangzó elé (illetve fölé), hanem az után van helyezve.[50]

A két zománckép tehát Szent Kozmát és Szent Damjánt ábrázolja, a két orvos-szentet, akiket a bizánci hagyomány, miután pénz elfogadása nélkül gyógyítottak, Ἀνάργυροι-nak nevezett.[51] Alakjuk a bizánci művészetben gyakran szerepel, rendesen ugyanúgy ábrázolva, ahogyan a koronán látjuk őket.[52] Mellükre helyezett jobb kezükben orvosi műszert tartanak s tekintetük a korona homlokzata felé, a Pantokrator felé irányul. Ők az önzetlen égi tudomány képviselői s mint ilyenek szerepelnek a bizánci koronán is.

Szent Kozma és Szent Damján zománcképei átvezetnek bennünket a bizánci korona hátsó oldalára, amelynek ormán a Pantokrator képével egy magasságban egy bizánci császár mellképe látható, melyet a következő vörösbetűs felirat vesz körül (III., V. 1., VI.):

[50] A hangsúly, amely az V. 2.-n elmosódott, világosan kivehető a III. táblán és látható a II.-on is.

[51] A bizánci irodalmi hagyományról l. L. Deubner: Kosmas und Damian. Texte und Einleitung, Leipzig—Berlin 1907; H. Delehaye: Les miracles des saints Cosme et Damian, Analecta Bollandiana 43 (1925) 8—18.

[52] Így pl. két X—XI. századi elefántcsont-reliefen, G. Schlumberger: L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, I. (Paris 1896) 17., 69. l., továbbá a görögországi Hosios Lukas-monostor egyik XI. századi mozaikképén, u. o. III. (1905) 737.

X̄ BACI
MI ΛΕΥC
EN PLU Μιχ(αὴλ) ἐν Χ(ριστ)ῷ πιστὸς
XL̄U MÁI βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκ(ας)
ΠΙC LUNO
TO Δ 8 Κ,
C

azaz *„Mihály, a rómaiak Krisztusban hívő császára, a Dukasz"*

A rendelkezésemre álló és reprodukált fényképeken az ἐν szó ε-je és a βασιλεύς szó záró ς-ja nem vehető ki tisztán, mert egy, nyilván a zománcba később belevert szög vagy sróf feje azok egy részét eltakarja. A Horányi és Koller közölte rajzokon azonban ez a szög még nem látszik s ők világosan kiírják az ε és ς betűket, amelyeket nyilván tisztán láttak az eredetin.[53] Ami a felirat többi epigrafikai sajátosságait illeti, meg kell említenünk a Μιχ(αήλ) szó rövidítését, amely azonos a Mihály arkangyal feliratában előforduló rövidítéssel, azzal a különbséggel, hogy itt a név compendium-típusú rövidítése felett még egy, a rövidítést jelző vízszintes vonalat is látunk, éppen úgy, mint a Χ(ριστ)ῷ szó felett is. Ezenkívül még egy rövidítéssel találkozunk, és pedig a Δούκ(ας) szó írásában, ahol a κ betűhöz csatlakozó ferde vonal jelzi az ας végződést. Ez az úgynevezett suspensio-típusú rövidítés, amely már az antik görög feliratokon is jelentkezik, a bizánci epigrafikában nagyon gyakori s főleg ólompecsétek és pénzek feliratain találkozunk vele.[54] Figyelemreméltó még az is, hogy a Δούκ(ας) szó hangsúlya a κ felett áll.

[53] Minthogy ez a szögfej az 1790. évi vizsgálat idejéből származó rajzokon még hiányzik, viszont a Bock által 1857-ben közölt rajzon már feltűnik, arra kell következtetnünk — feltéve, hogy az 1790. évi rajzok hűek —, hogy ezt az 1790—1857 közé eső időben verték be a zománcba. Hogy ez mikor és mi okból történt, arravonatkozólag nincs semmi nyomom. — Megemlítem még, hogy a zománcképen a császári korona felett is látható valami sérülés nyoma: két lyuk, melyek egykori szögek vagy srófok nyomainak látszanak.

[54] Így pl. egy XII. századi ólompecséten ugyanígy van rövidítve a Δούκ(α) szó, l. V. Laurent: Byzantion 6 (1931) 254—256. Más példák e rövidítésre Labarte id. m. Album II., CII. és CIII. t. — A Δούκας szó -ας, -α végződése — ha nem is így van rövidítve — a pecséteken és pénzeken gyakran hiányzik. L. pl. V. Laurent: Ἑλληνικά 4 (1931) 218. és J. Sabatier: Description générale des monnaies byzantines (új lenyomat: Leipzig, 1930) II. k. L. t. 8. ábra és LI. 6. (ez utóbbi Michael Dukas pénze); W. Wroth: Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum II. (London, 1908) 515. l. és LXI. 4.

A zománckép tehát a felirat tanusága szerint VII. Michael Dukas császárt ábrázolja, aki 1071 október 24-től 1078 január 7-ig ült Bizánc trónján[55] s akinek külsejéről kortársa, Michael Psellos, a nagy polihisztor és történetíró a következő leírást adja: „Arca kissé öreges, nevelőszerű és pedagógushoz illő. Tekintete merev, szemöldöke nem komor és gyanakvó, a szemet beárnyékoló, hanem békés és méltóságteljes."[56] E leírás egyezik a korona zománcképével, amely Michael Dukast teljes császári díszében ábrázolja. Fejét, amelyet a császári korona (στέμμα) ékesít, fénykoszorú veszi körül, jobbjában a hagyományos *labarum*-ot tartja, míg bal kezében kard markolata látszik. Hasonló képet látunk Michael Dukas császár egyik pénzén, amely a császárt teljes alakjában ábrázolja. Itt bal kezében hüvelyébe rejtett kardot tart, jobbjában keresztet.[57] Más pénzeken a császár mellképe látható, amint jobbjában *labarum*-ot, baljában azonban keresztes országalmát tart.[58] A pénzeken és pecséteken[59] a császár arckifejezése rokon a korona zománcképén láthatóval. Ismerjük azonban Michael Dukas császárnak még más ábrázolásait is. A modenai Zonaras-kézirat XIV—XV. századi miniatűrje természetesen már sokkal későbbi, semhogy különösebb értékkel birna számunkra.[60] Fontosabb ennél egy athosi kézirat XIII. századi miniatűrje, amely a csá-

[55] A pontos dátumot adja F. Dölger: Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. A. Regesten. I. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 2. (München—Berlin, 1925) 17. l. — A császár Παραπινάκης melléknevet viselt, mivel uralkodása alatt a rossz termés következtében egy arany nomismáért nem egy egész, hanem csak egy negyed medimna (= πινάκιον) gabonát adtak.

[56] Michel Psellos Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), texte établi et traduit par É. Renauld. Paris 1926—28. II. 175: Τὸ δὲ εἶδος αὐτῷ πρεσβυτικὸν οἷον καὶ σωφρονιστῆ προσῆκον ἢ παιδαγωγῷ ὁμοίων· πέπηγέ τε γὰρ αὐτῷ τὰ ὄμματα καὶ ἡ ὀφρὺς οὔτε σοβαρὰ οὔτε οἷον ὑποπτος καὶ ἐπικαθημένη τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐλευθέρα καὶ ἐν τῷ προσήκοντι σχήματι . . .

[57] Sabatier: Iconographie d'une collection choisie de cinq mille médailles romaines, byzantines et celtibériennes. II. (Paris 1849.) Byz. suppl. pl. XXIV. 5. és Description II. 176. l. és LI. tábla 6.; Wroth id. m. LXII. t. 13.

[58] Sabatier: Iconographie II. Byz. suppl. pl. XXIV. 7.; Description II. 175. és LI. t. 4.; Wroth id. m. LXII. t. 7—9., LXIII. 3.

[59] V. ö. Sabatier: Iconographie II. Byz. pl. XIX. 16—22., suppl. pl. XXIV. 4—11. és Description II. 173—178. l. és a hozzátartozó ábrák az LI. táblán, továbbá Wroth id. m. II. 529—534. l. és LXII—LXIII. t.

[60] Közölte Lampros id. m. 62. tábla.

szárt, aki előtt Michael Psellos áll, koronával a fején és jobbjában labarum-ot tartva ábrázolja.[61] A korona ábrázolása szempontjából legfontosabb a georgiai Gelati-monostorban levő triptychon egyik egykorú zománcképe, amely Michael Dukas és felesége, az alán származású Mária császárné koronázását ábrázolja.[62] A két álló császári alak fölött Krisztus mellképe látható, amely a korona Pantokrator-jával meglepő hasonlóságot mutat. A Megváltó két kezével ráhelyezi a koronákat a császár és császárné fejére. Michael Dukas jobbjában a *labarum*-ot tartja, baljában pedig egy kézirattekercset s arckifejezése és vonásai csaknem teljesen a koronán látható képet tükröztetik vissza, úgyhogy ennek alapján — tekintetbe véve Psellos fent közölt leírását — a korona zománcképét Michael Dukas teljesen hiteles képének kell tekintenünk.

Ha most ezekután a Michael Dukas-féle zománcképen levő feliratot még egyszer szemügyre vesszük s annak Ipolyi művében közölt színes reprodukcióját is figyelembe vesszük, még egy körülmény tűnik fel, az ugyanis, hogy míg az eddigi, Krisztus, az arkangyalok és szentek képeit övező feliratok betűi kékesszínű zománcból vannak, addig itt vörös zománcbetűket látunk. Ismeretes, hogy a bizánci okleveleken a császári aláírás mindig vörös tintával történik.[63] Ez a körülmény tehát a zománcképen látható császári feliratnak már külsőleg is bizonyos diplomatikai és ezzel együtt hivatalos jelleget ad.[64] E megfigyelésünket teljes mértékben megerősíti a felirat szövegének vizsgálata is.

Fentebb már említettük, hogy a császár neve compendium-jellegű rövidítéssel van kiírva. Ez a rövidítés

[61] Közölte Lampros id. m. 62. tábla; v. ö. Νέος Ἑλληνομνήμων 12 (1915) 241.

[62] Közölte Kondakov id. m. 135. l. és Lampros id. m. 62. t.; v. ö. Ch. Diehl id. m. II. 697. skk., 345—346. ábra. — A zománcképen a következő felirat olvasható: + στέψις Μιχαὴλ σὺν Μαρίᾳ χερσὶ σοῦ. — Említést érdemel az a tény, hogy Michael Dukas pénzein is előfordul az a bizánci császári pénzeken egyébként gyakori motívum, amint Krisztus megkoronázza a császárt. L. Sabatier: Description LI. t. 5.

[63] V. ö. F. Dölger: Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (München, 1931) 4—5. hasáb.

[64] Erre vall az is, hogy a Konstantinos Monomachos-féle koronán a császár, továbbá Zoe és Theodora zománcképein levő feliratok nem vörös, hanem — éppen úgy, mint a többi feliratok — kék színűek. Ebből a tényből természetesen a Konstantinos Monomachos-korona jellegére vonatkozólag is fontos következtetések vonhatók le, amelyekkel más helyen fogok részletesen foglalkozni.

jellemző a bizánci császári aláírásokra. Bár — sajnos — Michael Dukas császárnak eredeti aláírását ezidő szerint nem ismerjük, egész sereg analógiát hozhatunk fel más császárok közelkorú okleveleiből. Így pl. II. Ioannes Komnenos császár a felesége, Szent László leánya által alapított Pantokrator-monostor 1136. évi alapító levelét a következő szavakkal írta alá:

+ ἶω ἐν χ͂ω τ͂ω θ͂ω πιστ βασι πορφυρογέννητοσ καὶ αὐτοκράτω ρ μ ρ͂ω ὁ κομνηνόσ —[65]

VI. Michael császár 1057. évi oklevelében a következő aláírás olvasható:

+ χ μ͂ι ἐν χ͂ω τ͂ω θ͂ω πιστὸσ βασιλεὺσ αὐτοκράτωρ ῥωμαίων ὁ νέοσ +[66]

X. Konstantinos Dukasnak 1060. évi oklevelében a következő aláírása maradt ránk:

+ κ͂ωνσταν̃ ἐ͂ν χ͂ω τ̃ θ͂ω πιστ ο β̃ ᾶυτωκρά τρ ῥω μ ὁ δούκασ +[67]

E példák közül, melyek rávilágítanak arra a tényre, hogy a bizánci császári aláírásokban a keresztnév rendesen rövidítve áll, különösen fontos számunkra a második, ahol a Μιχ(αήλ) nevet ugyanolyan rövidítésben találjuk, mint a koronán, azzal a különbséggel, hogy itt a sor felé húzott χ betű fölött, amely már magában véve is jelzi a rövidítést, még egy vízszintes vonalat is látunk, ami ismét a rövidítés jelzésére szolgál. E kettős jelzés azonban szintén nem áll példa nélkül a bizánci diplomatikában. A például felhozott harmadik aláírásban a Κωνσταντ(ῖνος) név ugyancsak ilyen kettős alakban van rövidítve.[68] A Μιχ(αήλ) szónak itt látható rövidítése tehát nem csak a bizánci epigrafika, hanem diplomatika szabályainak is teljesen megfelelő. Ezzel szemben a Δούκ(ας) szó, illetve a császárok családi nevének aláírásokban való rövidítésére nem ismerek példát, de — mint fentebb láttuk — a feliratos emlékeken gyakori.

[65] Facsimilében kiadta N. A. Bees: Verzeichnis der griechischen Handschriften des peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon (Leipzig, 1913) 28. l.; Dölger: Facsimiles XI. t. 21. és átírva 29. l.

[66] Facsimilében közölte Dölger id. h. IX. t. 17. és átírva 25. hasáb. — Dölger olvasásától annyiban térek el, hogy az általa iota adscriptum-nak nézett jeleket és elválasztó pontokat elhagytam.

[67] Facsimilében közölte Dölger id. h. IX. t. 18. és átírva 26. hasáb.

[68] A császári nevek rövidítéséhez annyira hozzászoktak a bizánciak, hogy a Konstantinos Monomachos-féle korona egyik lemezén a Κωνσταντῖνος szó Κων szótagja felett rövidítést jelző vízszintes vonás látható, noha a név teljesen ki van írva.

Feliratunk a bizánci császári oklevelek aláírására utal akkor is, ha azt tartalmi szempontból, a császári titulusok szempontjából vesszük vizsgálat alá. A legutóbbi kutatások alapján e kérdés fővonásaiban világosan áll előttünk.[69] Tudjuk hogy a bizánci császárok a régi római „*Augustus*" cím helyébe a VII. század elején veszik fel a βασιλεύς címet, amely ettől kezdve Bizáncban mindvégig használatban marad. Miután I. Michael 812-ben kénytelenségből elismerte Nagy Károly császárságát, a bizánci császárok a βασιλεύς mellé odatették a Ῥωμαίων szót is. A X. század elején azután újra éled a régi „*imperator*" görög alakja, az αὐτοκράτωρ s a XI. század közepétől kezdve — minden jel szerint annak következtében, hogy a bizánci udvar elismerte Symeon utódainak βασιλεύς címét — a két cím együttesen szerepel. A XI. század második felében a bizánci császárok hivatalos címe βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. Ehhez járul még a IX. század közepe óta a bibliai eredetű ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός jelző,[70] amelyet a kétnyelvű bizánci oklevelek latinul az „*in Christo deo fidelis*" szavakkal adnak vissza.[71] Ez a teljes cím azonban, amely a XI. század végétől Bizánc bukásáig állandóan megmarad a használatban, csak az oklevelek aláírásaira jellemző. A pénzeken és pecséteken a βασιλεύς vagy αὐτοκράτωρ helyett a VIII. század óta gyakran találkozunk a régi római császárkori „*dominus*" szónak megfelelő δεσπότης kifejezéssel, amely a feliratos emlékeken egészen Bizánc bukásáig megmarad mint a császár címe.[72] A XI. századi pénzeken és pecséteken az illető császár keresztneve után vagy βασιλεύς (ritkábban αὐτοκράτωρ) vagy δεσπότης címet találunk. Michael Dukas pénzein és pecsétein különféle rövidítésekkel a következő szövegeket olvassuk: Μιχαὴλ

[69] L. erről a kérdésről L. Bréhier: L'origine des titres impériaux à Byzance BZ. 15 (1906) 161—178.; H. Grégoire: Byzantion 4 (1927—28) 441—442.; G. Ostrogorsky: Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz (E. Kornemann: Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin, 1930. 166—178.); E. Stein: Zum mittelalterlichen Titel „Kaiser der Römer", Forschungen und Fortschritte 6 (1930) 182—183.; F. Dölger: BZ. 31 (1931) 169—170., 33 (1933) 136—144., 416—417., 445.; G. Rouillard: Byzantion 8 (1933) 119. — V. ö. P. E. Schramm: Kaiser, Rom und Renovatio I. (Leipzig, 1929) 14. l.

[70] V. ö. Pál apostol ephesosbeliekhez irt levelének bevezető szavait (1, 1): . . . τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφέσῳ καὶ πιστοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.

[71] V. ö. Dölger: Facsimiles 13. és 15. hasáb.

[72] V. ö. Dölger: Facsimiles 66. hasáb.

βασιλεὺς ὁ Δούκας — Μιχαὴλ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας — Μιχαὴλ δεσπότης — Θεοτόκε (Κύριε) βοήθει Μιχαὴλ δεσπότῃ τῷ Δούκᾳ — Μιχαὴλ καὶ Μαρία — Μιχαὴλ καὶ Μαρία πιστοὶ βασιλεῖς Ῥωμαίων.[73] Michael Dukasnak — mint fentebb említettük — eredeti oklevele és így aláírása sem maradt ránk. Későbbi másolatokból ismert okleveleiben a következő aláírást olvassuk: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[74] Azonban tudjuk, hogy ez a teljes formula minden részletében csak Nikephoros Botaneiates császár (1078—1081) alatt, tehát Michael Dukas után állandósult.[75] A megelőző korszak még némi ingadozásokat mutat, amennyiben pl. az αὐτοκράτωρ szó hiányzik Konstantinos Monomachos császár 1052. évi eredeti oklevelében[76]. Ha már most a korona zománcképén olvasható feliratot a felkutatott diplomatikai és epigrafikai anyaggal összehasonlítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a felirat szövege nem más, mint egy, a τῷ Θεῷ szavak kihagyásával megrövidített császári aláírás, mint ezt külsőleg a zománcbetűk vörös színe jelzi.

A koronán még egy vörös betűkkel írott feliratot látunk. Michael Dukas császár képe alatt, attól balra s Szent Damján képétől jobbra, egy másik császári alak mellképe látható, amelynek koronával ékesített fejét ugyancsak fénykoszorú övezi. Az alak tartása azonos a császáréval, jobbjában ugyancsak a *labarum* van és bal keze szintén egy kard markolatán pihen. A zománcképen (III., V. 3., VII.) a következő felirat olvasható:

KWN	PW	
	MAI	
	WN	Κων(σταντῖνος) βασιλεὺς
BA	OTTOP	Ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος
CI	ΦΥΡΟ	
ΛΕ	ΓΕΝΝΗ	
ΥC	T O C	

azaz *„Konstantin, a rómaiak császára, a bíbor-palotában született."*

[73] Sabatier és Wroth id. gyűjteményében.

[74] Miklosich-Müller: Acta et diplomata graeca medii aevii III. 3. l.; Византійскій Временникъ 6 (1899) 143. l. (itt a καὶ szó hiányzik). Természetesen, minthogy későbbi másolatokról van szó, nem lehet megállapítani, hogy az eredetiben milyen rövidítések fordultak elő és hogy egyáltalán a másolatok milyen hűen adják vissza az eredeti szöveget.

[75] Dölger: Facsimiles 3. hasáb, 1. jegyzet.

[76] Facsimilében kiadta G. Rouillard: Byzantion 8 (1933) 118/9 : II. tábla.

A feliratban az első szó kétségkívül a Κων(σταντῖνος) név rövidítése,[77] amellyel gyakran találkozunk a bizánci numizmatikai és szigillografiai emlékeken.[78] Egy 1060. évi oklevél aláírásában Κωνσταντ(ῖνος) alakban találjuk rövidítve.[79] A πορφυρογέννητος szó νν betűi ligatúrával vannak egymáshoz kapcsolva. Ez a jelenség, amely a korábbi kiadók számára sok nehézséget okozott, közönséges a bizánci epigrafikában s éppen XI. századi emlékeken nagyon gyakori.[80] Említést érdemel az a körülmény, hogy a hangsúlyok pontos jelölésén kívül[81] — csak a βασιλεὺς szó felett hiányzik a hangsúly — az ó nevelő erős hehezete is ki van téve és pedig eredeti szögletes alakjában, ahogyan a X. század végéig a kéziratokban is látható.

Kérdés már most, ki az az ifjú Konstatinos, akit a korona zománcképe császári ornátusban ábrázol? Veszprémi István, aki először ismerte fel a koronán Michael Dukas császárt, az ifjú személyét is helyesen állapította meg, amidőn azt Michael császár fiának tartotta.[82] Ezzel szemben Bock a császár testvérének vélte.[83] Ismeretes, hogy X. Konstantinos Dukas császárnak (1059—1067) három fia volt: Michael, Andronikos és Konstantinos.[84] E fiúk közül Konstantinos már akkor született, amidőn atyja császár volt[85] és így megillette őt a X. század közepe óta használatos πορφυρογέννητος melléknév, amelyet azok a bizánci hercegek kaptak, akik az állítólag Nagy Konstan-

[77] Megemlítendő, hogy a Κων felett a vízszintes vonal nem vehető ki tisztán, mert szinte beleolvad a keret vonalába.

[78] L. pl. Konstantinos Dukas császár (1059—1067) pénzein, Sabatier: Description II. 165—166. és L. tábla, továbbá pecséteken: G. Schlumberger: Sigillographie de l'empire byzantin (Paris, 1884.) 70—71., 469. l. és V. Laurent: Ἑλληνικά 4 (1931) 357—359. l.

[79] Dölger: Facsimiles 26. hasáb és IX. t. 18.

[80] Így pl. a Konstantinos Monomachos-féle korona Konstantinos-feliratában az αὐτοκράτωρ szó α -ja és a Pala d'Oro Eirene császárnét ábrázoló zománcképének feliratában az ειρινη és αυγουστη szavak νη és αυ betűi ugyanilyen ligaturával vannak írva. Az utóbbit l. Moravcsik Gyula: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor, Bp.—Konstantinápoly, 1923. I. tábla.

[81] A πορφυρογέννητος szó hangsúlya, amely az V. 3. és VII-es képeken nem látszik, világosan kivehető a III-on.

[82] Id. m. 55. l. — Veszprémi megállapítását követik az összes későbbi kutatók, Bock kivételével.

[83] Die byzantinischen Zellenschmelze 241. = Die ungarische Königskrone 12. l.

[84] A Dukasok családfáját l. V. N. Beneševič: Очерки по исторіи Византіи. Дополнительный выпускъ, S.-Peterburg 1914. VI. tábla.

[85] Psellos id. kiad. II. 148.

tinostól alapított Πορφύρα-palotában látták meg a napvilágot.[86] Michael öccse, Konstantinos, a források tanusága szerint, valóban a πορφυρογέννητος melléknevet viselte.[87] Michael Dukas császárnak azonban Mária alán hercegnővel kötött házasságából egy fia származott, aki ugyancsak Konstantinos nevet kapott. Minthogy pedig ez akkor született, amidőn atyja már császár volt, őt is megillette a πορφυρογέννητος melléknév s valóban így is nevezik őt az egykorú források.[88] Ez a melléknév olvasható annak a „fejedelmi tükör"-nek a címében is, amelyet nevelője, Theophylaktos, a későbbi achridai érsek írt számára.[89] Michael Dukas császársága alatt tehát két Konstantinos szerepelt, a császár öccse és bátyja, akik mindketten viselték a πορφυρογέννητος melléknevet.[90] Így a korona feliratában olvasható név és melléknév mindkettőre egyformán ráillik. Kérdés azonban, vajjon melyiket illette meg a βασιλεὺς Ῥωμαίων cím? Psellos, e kor történetírója, Michael mindkét öccsét, Konstantinost és Andronikost egyaránt βασιλεύς-nek nevezi[91] s azt írja a császárról, hogy mindkét testvérével megosztotta az uralkodói teendőket.[92] Psellos e szavai azonban távolról sem bizonyítanak amellett, mintha Michael Dukasnak két öccse uralkodótársa lett volna, mert hiszen ehhez az lett volna szükséges, hogy Michael Dukas mint császár megkoronáztassa őket. Erről azonban nem tudunk.[93] A Psellosnál olvasható βασιλεύς

[86] A πορφυρογέννητος szó jelentéséről l. Liudprand: Antapodosis I. 6—7. III. 30—31.; Anna Komnene VI. 8., VII. 2. és Psellos ep. 144. = Sathas: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη V. 390. l.; v. ö. Ostrogorsky-Stein: Byzantion 7(1932)199.

[87] Így nevezi őt Michael Dukas császár 1072/3. évi levelében, l. Sathas: MB. V. 386., 390., továbbá Anna Komnene IV. 5. és Nikephoros Bryennios III. 22.

[89] Anna Komnene III. 4., IX. 5, 7, 8; Nikephoros Bryennios praef. CB. 11. l.; Zonaras XVIII. 21.

[89] Παιδεία βασιλικὴ πρὸς τὸν πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον, kiadta Migne: PG. 126. c. 253—283.

[90] V. ö. J. Seger: Byzantinische Historiker des zehnten und elften Jahrhunderts. I. Nikephoros Bryennios, München, 1888. 122—129.: Anhang II. Die beiden Konstantine.

[91] Id. kiad. II. 179—180. l.

[92] Id. kiad. II. 177. l.

[93] Michael Dukas császár egyik 1074-ben kelt, Psellos levelei közt ránk maradt oklevelének végén ugyan ott áll Andronikos és Konstantinos aláírása s mind kettő ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων-ként szerepel (v. ö. Византійскій Временникъ 6 [1899] 140—143.), azonban Dölger megállapítása szerint (Regesten No. 1003.) az oklevél hitelességét illetőleg kétségek merülnek fel. — Andronikos és Konstantinos neve Michael Dukas pénzein nem szerepel.

címüket megmagyarázza az a körülmény, hogy előzőleg anyjuk, Eudokia és mostohaatyjuk, IV. Romanos Diogenes uralma alatt (1067—1071) Michaellel együtt valóban társuralkodóként szerepeltek.[94] Ezzel szemben tudjuk, hogy Michael Dukas fiát, Konstantinost röviddel születése után megkoronáztatta[95] s ha a gyermek fiatal kora miatt nem is volt tényleges uralkodótársa atyjának,[96] aki születése után négy évre már elvesztette a császári trónt, a βασιλεύς cím megillette őt.[97] Ha már most tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy a korona zománcképén látható ifjú gyermekes arcvonásai a közte és a császár közt levő nagy korkülönbségre vallanak, nem kételkedhetünk abban, hogy a kép és felirat az ifjabb Konstantinosra, Michael Dukas fiára vonatkozik. Erről teljesen meggyőzhet bennünket az a leírás, amelyet Psellos történeti művében a kis Konstantinos külsejéről ad. Itt a következő jellemzést olvassuk: „... mert nem láttam még a földön ilyen szépséget. Ugyanis arca tökéletes körré van kikerekítve, szeme sötétkék, nagy és nyugalommal teljes, szemöldökei teljes szabályos vonalak, az orr tövénél kissé széthajlanak s a halánték felé szeliden ívelnek. Orrcimpái eltűnőek, orra tövénél kissé nyerges s vége felé keselyű-jelleget mutat. Fején napként tündöklik a haj. Ajka keskeny és tekintete

[94] Psellos id. kiad. II. 152. skk. lk.; v. ö. Dölger: Regesten II. 16. l. és Ostrogorsky id. h. 177. l. Michael, Konstantinos és Andronikos együttes képe látható IV. Romanos Diogenes és Eudokia pénzein, Sabatier: Description II. 160. és l. t. II. Ugyanez egy ólompecsétén, l. Ebersolt: Revue numismatique 18 (1914) 213. No. 148—149., v. ö. BZ. 30 (1929—30) 635. — Eudokia, Michael és Konstantinos külön is előfordul a pénzeken, l. Sabatier: Description II. 169. és l. t. 10.

[95] Zonaras XVIII. 17. = CB. III. 714, 3—5.: Υἱοῦ δὲ τεχθέντος αὐτῷ ἐκ τῆς ἐξ Ἀλανῶν Μαρίας, ἣν βασίλισσαν ἔστεψε, Κωνσταντῖνον αὐτὸν ὀνόμασεν ἐπὶ τῷ πατρὶ καὶ *βασιλικῶς ἐταινίωσε* . . . u. o. XVIII. 21. = 733, 6—7.: ἡ δὲ πρώην βασίλισσα ἡ ἐξ Ἀλανῶν Μαρία σὺν τῷ ἰδίῳ υἱῷ Κωνσταντίνῳ, ὃν τῷ Δούκᾳ Μιχαὴλ ἐν τῇ πορφύρᾳ ἐγείνατο, *στεφθέντι παρὰ τοῦ οἰκείου πατρὸς ἔτι βρεφυλλίῳ τυγχάνοντι καὶ πεδίλοις φοινίκοις ὑποδουμένῳ* . . . Psellos id. kiad. II. 178. l.: Τὸν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα βασιλέως υἱὸν Κωνσταντῖνον βρεφύλλιον ἐγὼ καὶ ἐν ἀγκάλαις γαλακτοτροφούμενον ἐωράκειν καὶ *ταινίᾳ βασιλικῇ ἀναδεδεμένον τὴν κεφαλήν* . . . V. ö. egy későbbi anonim krónika szavaival: Οὗτος εἶχε γυναῖκα βασίλισσαν Μαρίαν τὴν ἐξ Ἀβασγίας καὶ παῖδα ἐξ αὐτῆς, *ὃν καὶ βασιλέα ἐποίει*, Κωνσταντῖνον ὄνομα. Χρονογραφὲ Γεωργὶ Ἀμαρτολᾶ, ed Muralt, Sanktpeterburg 1859. 891. l. apparatus.

[96] Dölger: Regesten II. 17. l. és Ostrogorsky id. m. 177. l. nem tekintik Konstantinost tényleges társuralkodónak. Michael Dukas pénzein és okleveleiben neve nem szerepel.

[97] Így nevezi őt Anna Komnene I. 15. — Konstantinost 1081-ben Alexios Komnenos császár tényleges uralkodótársává tette, l. erről Anna Komnene III. 4.

édes, angyalokénál édesebb s olyan lélekre vall, amely se nem ernyedt, se nem felajzott, hanem szelid és isteni erő tartja ébren".[98] E leírás meglepően egyezik a korona zománcképén ábrázolt gyermekifjú vonásaival.[99] A kép mellett levő vörösbetűs felirat pedig némi rövidítésekkel a császári aláírás már fentebb ismertetett tipikus formuláját adja.[100]

Tudjuk, hogy Konstantinos, Michael Dukas császár fia, 1074-ben született[101] s ez a tény megadja a korona keletkezésének terminus post quem-jét.

Michael Dukas képe alatt, attól jobbra, Szent Kozma szomszédságában van a korona tizedik zománcképe, amelyet — mint az arkangyalok és szentek képeit — kékesszínű felirat vesz körül. E felirat első kilenc betűi azokon az egykorú másolatokon, amelyek az 1790. évi koronázás után láttak napvilágot, hosszabb, tizenöt betűs szövegként jelennek meg. Pétzeli latinbetűs átírásában[102] *Geovitz Despotes*, Weszprémi munkájában[103] Γεωβιτζ Δεσποτης és Horányi tanulmányában[104] Γεωβιτζ Δεσπότης olvasható. Ugyanez a szöveg ismétlődik Koller művében[105] s az összes későbbi hazai és külföldi kiadványokban. Ha azonban megtekintjük a legrégibb betűhív másolatokat,[106] akkor azt látjuk, hogy azokban a δεσπότης szó helyén két betű van, amelyeket úgy Horányi, mint Koller ΔC-nek nézett. Míg azonban Horányi a két betű közé egy görög hajtott hangsúlynak megfelelő jelet helyez, addig Koller már a két betű fölé vízszintes vonalat tesz, amely — amint láttuk — a bizánci epigrafikában és paleográfiában a rövidítés jele. Bizonyos fokú ógörög nyelvi ismeretek birtokában a korona görög feliratainak jórészét nem nehéz kibetűzni és megérteni. De arra a gondolatra, hogy a ΔC betűk a δεσπότης szó helyett állnak, olyan ember, aki csak az

[98] Psellos, id. kiad. II. 178—179.

[99] Természetesen a korona ábrázolása a gyermeket idősebbnek tünteti fel, mint amilyen valójában volt. Ez azonban ismert bizánci eljárás.

[100] A πορφυρογέννητος jelző gyakran szerepel, így pl. II. Ioannes Komnenos fentebb közölt 1136. évi aláírásában.

[101] Ez Anna Komnene egyik helyéből (III. 1.) tűnik ki. V. ö. M. Büdinger: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1110. (Leipzig, 1866.) 58—59.; Seger id. h. 123.; F. Chalandon: Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles. I. (Paris, 1900.) 62. l.

[102] Id. m. Tóldalék.

[103] Id. m. 7. l.

[104] Id. m. 51. l.

[105] Id m. 9. és 68 l.

[106] Horányi id. m. 46. l.; Koller id. h.

antik görög nyelvet ismeri, nem juthat. Ez az olvasás csak egy, a görög egyházi nyelvet is ismerő egyéntől származhatik. Kétségtelen tehát, hogy az 1790. évi koronázás után keletkezett másolatok mind egy közös forrásra mennek vissza, egy, a görög egyházi irodalomban jártas egyén olvasására, akinek a magyarázata abban a korban elterjedt.[107] Az 1790. évtől kezdve tehát átment a köztudatba a korona e feliratának következő szövege: Γεωβιτζ δεσπότης πιστος κράλης Τουρκίας amelyet Weszprémi vonatkoztatott először I. Géza magyar királyra. Ez az olvasás azóta teljesen meggyökeresedett a köztudatban s tudomásom szerint helyességével szemben semmiféle kétség sem merült fel.[108]

Ha már most megnézzük a korona e zománcképének (III., V. 4., VIII.) itt közölt fényképeit, akkor azt látjuk, hogy ama két betű között, amelyeken a δεσπότης olvasás alapszik, valóban van egy jel, amely azonban semmiképen sem vízszintes vonás, — mint Koller közli —,[109] hanem inkább egy olyan jel, mint amilyet látunk a Konstantinos-feliratban a Ῥωμαίων szó felett, ahol az a hangsúlyt jelzi. Felmerül tehát az a kérdés, vajjon lehet-e ez a rövidítés jele? A bizánci feliratos emlékeken, főleg a pénzek és pecsétek feliratain, valóban találkozunk egy, a mai vesszőhöz hasonló jellel, amely néha a betűsorok alsó, gyakran azonban azok felső vonalával egy magasságban elhelyezve, rövidítést jelöl. Így pl. Β, Θ. = βοήθει[110] ΒΑC, = βασιλεύς[111], de ΕVCΕΒ′ = εὐσεβής.[112] E rövidítés számtalan változatban fordul elő s a kihagyott betűk száma a rendelkezésre álló hely nagyságától függ. Elvileg

[107] Lehet, hogy az 1790. évi szövegközlések befolyásolták Kollert is, bár ő maga Stephanus Stratimirovich karlovici görög-keleti metropolitára és Dionysius Popovich budai görög-keleti püspökre hivatkozik (id. m. 2., 7. l.), mint akik segítettek neki a görög feliratok kibetűzésében. Hogy 1790-ben kinek az olvasása ment át a köztudatba, arra vonatkozóan nincs semmi nyomunk.

[108] Így idézte azt legutoljára egyik görög filológusunk is: Γεωβιτζ δ < εσπότη > ς, πιστὸς κράλης Τουρκίας, v. ö. Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. 47. l.

[109] Érdekes, hogy a Koller által közölt és — szavai szerint (id. m. 3. l.) — Joannes Lippert festő kezétől származó rajzon (Tab. II.) e vízszintes vonás még csak a két betű között látszik, de Koller szövegében már a kettő fölé került.

[110] Schlumberger: Sigillographie 256. l. E. rövidítési módról általában u. o. 69. l.

[111] Wroth id. m. II. pl. LVI. 9.

[112] Sabatier: Description pl. XLVII. 3. = Wroth id. m. LIV. 6.

tehát el lehetne képzelni a δεσπότης szónak olyan rövidítését, mint a fenti, azonban arra egyetlen egy példát sem találtam. E szónak a pénzeken és pecséteken a monogrammos alakokon kívül a XII. század végéig a következő rövidítései fordulnak elő: δεσπότ(ης), δεσπό(της), δεσπ(ότης), δεσ(πότης), δε(σπότης), δ(εσπότης), δεσπ(ό)τ(ης), δε(σ)πότ(ης), δ(εσ)πότ(ης), δ(ε)σ(πό)τ(ης), amelyekben a hiányzó betűk néha vesszőkkel jelezve vannak, máskor nem.[113] Ha most még figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy az állítólagos Δ′C-nek megfelelő ΔC a középkori görög kéziratok ismert rövidítései között sem található meg,[114] akkor teljesen valószínűtlennek kell tartanunk azt a feltevést, hogy feliratunk állítólagos Δ′C-e a δεσπότης szó rövidítése lenne.[115]

Ezek után önként merül fel az a kérdés, vajjon feltételezhető-e az, hogy a magyar királyra vonatkozó bizánci feliratban a δεσπότης szó előfordul? Mit jelent ez a szó Bizáncban általában és mit jelent a XI. században, Michael Dukas császár korában? A δεσπότης, amely már az antik görög nyelvben is megvan *'úr, parancsoló, birtokos'* jelentésben, átment a középkori görögségbe is. A keresztény terminológiában a hellénisztikus kori κύριος szóval együtt katexochen az „Úr" (= Isten, Krisztus) fogalmának kifejezője. Mint a *dominus* szó fordítása azonban a császári titulusok közé is behatol. A IV. századtól kezdve a bizánci császárok hivatalos címeként kiszorítja a κύριος-t s a

[113] E megállapításom a következő művek anyagán alapszik: Schlumberger, Sabatier, Wroth id. gyüjteményei; B. Pančenko: Каталогъ монивдовуловъ, Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ 8 (1903) 199-246, 9 (1904) 341—396, 13 (1908) 78—151.; K. M. Konstantopoulos: Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν. Athén 1917. = Journal International d'Archéologie numismatique 5 (1902) 149—164, 189—228., 6 (1903) 49—88, 333—364., 7 (1904) 161—176, 255—310., 8 (1905) 53—102, 195—222., 9 (1906) 61—146., 10 (1907) 47—112.; K. M. Konstantopoulos: Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη. Athén 1930,; J. Ebersolt: Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Revue Numismatique 18 (1914) 207—243. — A Sabatier-nál (Description II. 165—166.) említett állítólagos ΔC = δεσπότης rövidítés minden bizonnyal valami téves olvasáson alapszik, mert másutt nem találtam nyomát.

[114] Nem ismeri ezt sem L. Traube (Nomina sacra, München. 1907), sem Gardthausen és Cereteli id. m. — Elvileg természetesen ez a rövidítés nem lehetetlen s lehet, hogy a bizánci egyházi irodalomban elő is fordul, de magam nem találtam rá példát.

[115] Egyébként is valószínűtlennek látszik, hogy ha a többi feliratokon a βασιλεύς szavakat kiírták, miért rövidítették volna éppen az állítólagos δεσπότης szót?

VIII. századtól — amint már fentebb szó esett róla — a császári pénzeken is feltűnik a βασιλεύς és αὐτοκράτωρ címek mellett.[116] Ezenkívül δέσποτα és δέσποινα a császári család tagjainak megszólítása, mint ez a X. századi Konstantinos Porphyrogennetos-féle *De cerimoniis* számos helyéből kitűnik. A δεσπότης-cím használata Bizáncban mindvégig megmarad, azonban az utolsó századokban már nemcsak a császár személyét illeti meg, hanem a császári család más tagjait is, sőt a szétbomló bizánci birodalom egyes részeinek uralkodói is „*despota*"-ként szerepelnek. A szó tehát, mely korábban az udvari életben a császár (βασιλεύς) szónak felel meg, mint minden cím, idővel elkopik, elértéktelenedik s használata — mint a magyar „úr" szóé is — felülről lefelé terjed.[117] Kérdés már most, mikor kezdődik a szó életében ez a jelentéstágulás, mikor kezd az uralkodón, illetve társuralkodón kívül más császári és fejedelmi személyekre is átmenni, vagyis rangot jelenteni? Első adatunk Manuel korából való, amidőn a bizánci udvarba került magyar herceg, a későbbi III. Béla kapja meg a δεσπότης-i rangot, melyet néhány évvel később — amidőn Mánuelnek fia született — az alacsonyabb καῖσαρ-i ranggal kellett felcserélnie.[118] Minthogy pedig korábbi adatunk nincs, a *despotes*-i méltóság létesítését, amely megelőzvén a *sebastokrator*-i és *kaisar*-i rangot, mindjárt a császár szent személye után következett, Mánuel korába kell helyeznünk.[119] Hogy a XI. században a *despotes*-i rang még nem szerepelt, arra

[116] Az akkori bizánci udvari nyelvhasználat stílusának tehát teljesen megfelel, ha a türk kagán levelének Theophylaktos Simokattes (VII. 7., 8.)-féle görög fordításában ὁ Χαγενος ὁ μέγας δεσπότης-t olvasunk.

[117] A δεσπότης szó bizánci történetéről l. Du Cange: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis s. v.; F. Preisigke: Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, I—III. Berlin, 1925—1931. s. v.; Schlumberger: Sigillographie 494. l.; A. Meliarakes: Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261). Athén 1898. 651—653.: Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωνυμίας Δεσπότης.

[118] Kinnamos CB. 215, 11., 287, 5.; v. ö. Századok 67 (1933) 519—520. = Byzantion 8 (1933) 557.

[119] V. ö. E. Stein: Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2 (1923—25) 31.; Ostrogorsky id. h. 175. — Hogy a Zonarasnál (XVII. 18. 13. = CB. III. 607.) szereplő δεσπότην τῶν θείων ὀνομάτων kifejezés, amely 1041/2-re utal, még nem fogható fel a fenti értelemben, arra már Stein utalt id. h. — A δεσπότης szónak a császár személyétől való elválására és rangot jelölésére utal az is, hogy a XII. század második felének panegrikus irodalmában újra előtérbe nyomul a κύριος (κῦρ) szó, mint császári cím.

vonatkozólag két fontos bizonyítékunk van. Reánk maradt ugyanis Psellos-nak egy gratuláló levele, melyet Ioannes Dukashoz, Michael Dukas császár nagybátyjához írt abból az alkalomból, hogy bátyja, Konstantinos Dukas császár a *kaisar*-i méltósággal tüntette ki, amelyet Psellos „a legnagyobb rangnak" nevez.[120] Ugyancsak Psellos iratai között maradt ránk egy 1074. évi oklevél, amely Michael Dukas császár és Robert Guiscard házassági szerződését tartalmazza. Ha hitelességéhez némi kétség fér is, bizonyos, hogy az Michael Psellos fogalmazványa s így történeti adatait nem lehet kétségbevonni. Ebben azt olvassuk, hogy a normann hercegnek adományozott νωβελίσσιμος címet csak a καῖσαρ-cím előzi meg.[121] Ezek az adatok tehát kétségtelenné teszik, hogy a XI. században a δεσπότης szó még a császár személyére volt lefoglalva s az udvari nyelvhasználatban egyértelmű volt a βασιλεύς-szel.[122] Mindezek alapján teljesen kizártnak kell tartanunk, hogy a XI. század 70-es éveiben a magyar király Bizáncból a δεσπότης címet, illetve rangot kaphatta volna.[123]

A magyar királyra vonatkozó felirat szövegében a hagyományos δ(εσπότη)ς olvasás úgy epigrafikai, mint terminológiai szempontból tarthatatlannak bizonyult. Meg kell tehát vizsgálnunk, mi az állítólagos Δ′C helyes olvasása és igazi értelme. Ha a korona feliratait közelebbről szemügyre vesszük, feltűnik, hogy három betű, az A, Δ és Λ alakja egymáshoz nagyon hasonló, mert mindhárom egy kis háromszöget képez. Míg azonban a Λ a másik kettőtől könnyen megkülönböztethető, mert a két szára alul nyitott, addig az A a Δ-val könnyen összetéveszthető, mert vízszintes vonala néha teljesen a két szár alsó végeihez

[120] Michael Psellos de operatione deamonum... curante J. F. Boissonade. Accedunt inedita opuscula Pselli, Norimbergae, 1838. 184 l.

[121] Kiadta P. Bezobrazov: Византійскій Временникъ 6 (1899) 140—143., v. ö. BZ. 3 (1894) 633—635.

[122] Természetesen a közhasználatban, mint ahogy manapság is gyakran adnak magasabb címeket az embereknek, mint ami jog szerint megilleti őket, Bizáncban is szokásos volt a császárhoz közel állókat a δέσποτα megszólítással aposztrofálni. E tekintetben nagyon tanuságosak Psellos levelei (Sathas: MB. V.), aki a császáron, patriarchán és metropolitán kívül így szólítja meg az említett Ioannes Dukas-t is, akit pedig csak a καῖσαρ cím illetett meg.

[123] F. Dölger, müncheni egyetemi tanár, a bizánci diplomatika legkiválóbb ismerője, teljes mértékben megerősítette e megállapításomat. Ugyanő szíves volt egyes, ide vonatkozó forrásokra és irodalmi utalásokra felhívni figyelmemet, amiért ezúttal is őszinte köszönetemet fejezem ki neki.

kapcsolódik s így zárt háromszöget képez, éppen úgy, mint a Δ. Az A-nak ez az alakja XI. századi feliratokon s főleg zománc-feliratokon gyakran előfordul. Utalhatunk a Konstantinos Monomachos-korona köralakú zománc-lemezére, amelyen Szent András képe látható. Az ὁ ἅ(γιος) Ἀνδρέας feliratnak a második A-ja ott is zárt háromszög s rendkívül hasonló a megelőző Δ-hez. Hivatkozhatunk továbbá egy gaetai XI. századi bizánci zománc-kereszt feliratairа, melyeken az A és Δ betűk szintén alig különböztethetők meg egymástól.[124] Ha már most a Szent Korona feliratainban előforduló tizenkét A-t gondosan összehasonlítjuk a Δημήτριος, Δαμιανός és Δούκας szavak Δ-jával, azt találjuk, hogy a két betű formái között a nagy hasonlóság ellenére is van különbség és pedig nemcsak az, hogy egyes esetekben az A valamelyik szára alul túlmegy a vízszintes vonalon, hanem még sokkal inkább az, hogy a Δ vízszintes vonala jobbra és balra a szárak vonalán túlhaladva, kissé kinyúlik. Ha most erre a jelenségre figyelve nézzük meg az állítólagos A′C betűket, akkor határozottan megállapíthatjuk, hogy az első betűből a Δ e jellemző vonása teljesen hiányzik s hogy ezzel szemben az állítólagos Δ teljesen A jellegű, szakasztott olyan, mint a Konstantinos-felirat Ῥωμαίων szavában látható A. Kétségtelennek tartom tehát, hogy a kérdéses két betű nem Δ′C, hanem A′C. Ez esetben azonban a két betű között látható vonás nem rövidítés, hanem éppen olyan hangsúly-jel, mint amilyen a Michael Dukas- és Konstantinos-feliratok Ῥωμαίων szava felett áll. Az utóbbi feliraton láthatóhoz az A′C hangsúlya alak tekintetében is nagyon hasonló, mert mindkettő alul kissé vastagabb. Az ὡς pedig nem más, mint a megelőző Γεωβιτζ végződése s az egész együttvéve Γεωβιτζὰς-nak olvasandó. Hogy pedig csakis ez az olvasás lehet helyes, azt a középgörög nyelvhasználat és magyar nyelvtörténet tanusága is bizonyítja.

A bizánci írók az idegen személyneveket rendesen görögös végződéssel látják el. Ez alól a szabály alól csak azok a személynevek képeznek kivételt, amelyek magánhangzóra vagy olyan mássalhangzóra végződnek, amellyel görög vagy a középgörögben már meghonosodott szavak végződhetnek. Az ó-görög szó végén magánhangzón kívül

[124] V. ö. Schlumberger: L'épopée II. (1905) 532—533. E kereszt feliratainak betűtípusa egyébként is meglepően közel áll a korona betűformáihoz.

csak ν, ρ, σ (ξ, ψ), továbbá κ (χ) állhat. Ez a törvény érvényesül a középgörög nyelv történetében is. A bizánci íróknál tehát találunk olyan ν, ρ, σ, ξ, ψ, κ, χ-re végződő barbár személyneveket, melyek nincsenek ellátva görögös végződéssel. Ehhez járulnak még a λ-ra és υ-re végződő idegen nevek, melyeket a középgörög nyelv — nyilván a bibliai nyelvből behatolt sémi eredetű nevek (pl. Μιχαήλ, Ἀβραάμ) hatása alatt — szintén megtűr ragozatlan alakjukban. A bizánci forrásokban tehát találunk ilyen alakú török személyneveket, mint pl. Ζιέβηλ (kazár vezér, Theophanes ed. C. de Boor 316_9) vagy Τουρούμ (türk vezér, Theophylaktos Simokattes, ed. C. de Boor 259_{15}). A másféle mássalhangzóra végződő idegen személyneveket a bizánci írók mindig görögös végződéssel (-ος, -ης, -ις, -ας, -ους, -ων) látják el s csak olyan esetekben találkozunk kivételekkel, amikor az író maga is kétnyelvű és egyszersmind népies vulgáris nyelven ír.[125]

A közép-görög nyelvhasználat tehát nem tűri meg görögös végződés nélkül azokat a személyneveket, melyek végén a görög átírásban τζ(ζ) állna. *„Sprachreste der Türkvölker und des Ungartums in den byzantinischen Quellen"* című kéziratban levő munkám anyagában a kb. 60 -τζης, -τζις, -τζας, -τζος, -τζους végű személynév között csak két olyan található, amely ragozatlanul -τζ-re végződik, de mindakettő egy krími kézirat bejegyzéseiben fordul elő, amelynek szerzője nyilván jobban tudott tatárul, mint görögül.[126] Mindez pedig világosan bizonyítja, hogy a görögös végződés nélküli Γεωβιτζ alak nem felel meg a bizánci görög nyelvhasználatnak s egyenesen elképzelhetetlen a XI. század egyébként is archaizáló nyelvében.

Hogy a feliratban I. Géza királyunk (1074—1077) neve rejlik, az kronológiai okok alapján kétségtelen. A továbbiakban tehát a magyar *Géza* név történetéből kell kiindulnunk. Németh Gyula e névről írt dolgozatában[127] kimutatta, hogy a bolgár-török eredetű *Géza* névnek a legrégibb, X—XI. századi forrásban található *Deuuix* alakja *Gyëßics*-nek olvasható. Később ez az eredeti alak *-a* becéző-képzővel bővült, majd 1100 táján a *Gyëücsa* ∽

[125] Így pl. a XV. századi Dukasnál, aki jól tudott törökül, elvétve találkozunk ilyen török nevekkel, mint Τζινεήτ (CB. 80_{11}, de Τζινεήτης 174_{21}) vagy Ἐβρενέζ (230_{21}, de Ἀβρανέζην 50_2).

[126] E két név Κηλήτζ és Οἰκουγάτζ, v. ö. Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей 5 (1863) 602_{39}, 614_{129}.

[127] Géza, MNy. 24 (1928) 147—151.

Gyëüsa alak *ëü* diphthongusa *ë*-jé fejlődött, amint ezt II. Géza királyunk nevének a bizánci forrásokban található változatai is visszatükrözik.[128] I. Géza király neve egyik pénzén *GEVCA*,[129] 1075. évi oklevelében pedig *Geysa*.[130] VII. Gergely pápa 1074/75-ben kelt leveleiben[131] pedig *Geuse (Geuse) ... duci* alakban fordul elő. Németh Gyula megállapítása szerint I. Géza nevének ezek az alakjai, melyeket ő *Gyëücsa*-nak, illetve *Gyëüsa*-nak olvas, már az *-a* képzővel bővült alakot mutatják. Ugyanő figyelmeztet arra, hogy a bizánci korona feliratának általa ismert Γεωβιτζ szavában még a névnek rövid alakjával találkozunk. Ez azonban nehezen képzelhető el, mert hiszen a bizánci korona görög felírata ugyanarra a személyre vonatkozik, mint I. Géza pénzei és oklevele, továbbá VII. Gergely pápa levelei és ugyanazokból az évekből való, mint a név latin betűs lejegyzései. Ez a látszólagos ellentmondás teljesen kiküszöbölődik, ha a kérdéses nevet nem Γεωβιτζ-nak, hanem Γεωβιτζάς-nak olvassuk, amelynek akkori közép-görög kiejtése *Jeovicasz* vagy *Jeovicsasz* volt s amelyben az *-sz* végződés természetesen az idegen név elgörögösítésének következménye, vagyis görög végződés.[132] Ez utóbbi elhagyása

[128] Γειτζάς Kinnamos CB. 104_{22}, Γειτζᾷ u. o. $104_{17, 19}$, Ἰατζάς u. o. 202_{18}, 203_{11}, Ἰατζάν u. o. 119_{18}, Ἰατζᾷ u. o. 132_{20}, $203_{3, 10, 17}$, 214_{21}, Ἰατζᾷ u. o. 117_{18}, 215_1; Ἰατζάς Niketas Choniates CB. 165_{21}, Ἰατζᾷ u. o. 165_{11}, $167_{7, 9, 12}$, Ἰατζᾷ u. o. 165_3. A Kinnamosnál olvasható Γειτζάς-alak *i*-jára az elkülönítő pontokat én tettem rá, mert csak így tűnik ki az ει diphthongus jellege, melyet egyébként az újgörög kiejtés szerint *i*-nek kellene olvasni.

[129] Réthy L.: Corpus nummorum Hungariae I. (Bp. 1899.) 2. t. 24.; Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000—1325., Bp., 1916. 194 l. 12. ábra.

[130] Fejér: Codex diplomaticus Hungariae I. (Budae, 1829.) 428—439. — Szentpétery szerint (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 8. l.), bár az oklevél csak későbbi átírásban maradt ránk, „formulás részeiben hitelesnek fogadható el".

[131] Das Register Gregors VII. herausgegeben von E. Caspar (MGH. Ep. sel. II. Berlin, 1920.) 85., 218., 229. l.

[132] Megemlítem, hogy a török és magyar nevek görög átírásának vizsgálata azt mutatja, hogy az *a* hangra végződő neveket a bizánciak minden esetben -ας végződéssel látják el, ahogy viszont az *u*-ra és *i*-re végződők -ους, illetve -ης (-ις) görög végződést kapnak. Épen ezért az -ας végű görög alakokból a legtöbb esetben egy *a* hangra végződő idegen névre következtethetünk. Néha megesik, hogy az -ας végű görög alakokból *-an*-ra végződő török nevek kerülnek ki. Ez utóbbi jelenségre Rásonyi Nagy László mutatott rá, l. MNy. 24 (1928) 210. — Ebből a tényből az következik, hogy ha a magyar név *cs* hangra végződött volna, akkor a bizánciak -ης, -ις vagy -ος és nem -ας végződéssel látták volna el.

után egy *Jeovica*, vagy *Jeovicsa* alakot kapunk, amely ha nem is felel meg pontosan, de legaláb megközelíti a várható magyar *Gyëßicsa*, illetve *Gyëgcsa* alakot, melyet a középgörög nyelv meglevő hangjaival, illetve azoknak megfelelő betükkel hiven nem tudott visszaadni.[133]

Idestova másfél évtizede annak, hogy egy ízben, amidőn kezembe került a magyar Szent Korona egyik reprodukciója, azt nézegetve, a magyar királyt ábrázoló zománclemez feliratát úgy kezdtem olvasni: Γεωβιτζάς . . . Később, amidőn megismerkedtem az idevonatkozó irodalom egyik-másik termékével, azt láttam, hogy olvasásom téves volt, mert hiszen oda Γεωβιτζ δ(εσπότη)ς van írva. Most, beható vizsgálódások és kutatások után az epigrafikai, terminológiai, görög nyelvhasználati és magyar nyelvtörténeti bizonyítékok súlya alatt vissza kell térnem első, intuitív olvasásomhoz. A magyar király zománcképe körül a következő felirat áll:

ΓΕ	ΚΡΑ	
ЩВ	ΛΗС	
ΙΤΖ	ΤΟΥ	Γεωβιτζάς πιστὸς κράλης
Α′С	Р	Τουρκίας
ΠΙ	КІ	
СТ	А	
О	С	
С		

azaz *„Géza, Turkia hivő (hü) királya"*

[133] A *Gyëßicsa* alakot Thietmar *Deuuix* adata alapján merem feltételezni, melyet Németh Gyula *Gyëßicsnek* olvas. — Eddigelé a Γεωβιτζάς nevet úgy olvastuk, ahogy azt a XI. században Bizáncban általában olvashatták olyanok, akik nem tudtak arról, hogy milyen idegen nyelvi alakot rejt magában. Ha azonban azt nézzük, hogy a feltételezhető magyar alakot a bizánciak hogyan írhatták át, tekintettel az abban meglevő, de a középgörögben hiányzó hangokra, illetve azoknak megfelelő betükre, akkor azt mondhatjuk, hogy a Γεωβιτζάς átírás nem áll olyan messze a feltételezhető magyar *Gyëßicsa* alaktól, mint első pillantásra látszik. Először is meg kell állapítanunk, hogy az idegen gy hangot a bizánciak rendesen τ+val jelölik, mint pl. a γυλάς névben látjuk (l. erről Melich János: MNy. 30 (1934) 267—270.), a cs-nek pedig szabályszerű jelölése a középgörögben a τζ (l. erről Sr. B. Psaltes: Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913. 134. l.). E szerint tehát a Γεωβιτζάς egy magyar *Gyeovicsa*-alak átírása lehet. Ami az εω betük hangértékét illeti, utalhatok arra, hogy néha a török és magyar nevek magánhangzóit a görög átírás két magánhangzóval jelöli. Így pl. Μοαὰτερην (Theophanes, ed. de Boor 176$_9$.), ΖΟΑΠΑΝ és ΖΩΑΠΑΝ (a nagyszentmiklósi kincs görög feliratában l. Németh: MNy. 28 (1932) 66. = Die Inschriften des Schatzes von

Feliratunk, miután az állítólagos rövidítés rejtélyét tisztáztuk, epigrafikai szempontból nem vet fel újabb kérdéseket.[134] Annál több magyarázatra szorul a Géza neve után álló cím: *„Turkia hivő (hü) királya"*.

A magyar király címében Magyarország megjelölésére a Τουρκία szót találjuk. A magyarok Τοῦρκοι neve akkor már régen használatos volt a bizánci történeti irodalomban. Amint ismeretes, ez a népnév kétségtelenül a magyarokra vonatkoztatva először a 836/8-as évek eseményeivel kapcsolatban a Georgios Monachos-féle krónika folytatásában („Georgius continuatus") tűnik fel. A X. század elejétől kezdve szinte szakadatlan sorrendben követik egymást a különböző források idevonatkozó adatai. Bölcs Leó taktikája, Nikolaos Mystikos levelei, Konstantinos Porphyrogennetos művei, a Hosios Lukas életét tárgyaló hagiografiai mű, Liudprand Antapodosis-a, a Georgios Monachos- és Theophanes-féle krónikák folytatásai, egy anonim taktikai mű és Ioannes Skylitzes krónikája azok a források, melyek a magyarokat Τοῦρκοι néven nevezik. Ugyanebben a korban más forrásokban a magyarok neve Οὔγγροι vagy ritkábban Οὖννοι.[135] A XII. század elején azután sajátszerű jelenséget figyelhetünk meg a bizánci történeti irodalomban. Egyszerre megszakad a magyarok Τοῦρκοι nevének használata s helyébe az Οὔγγροι, ritkábban Οὖννοι vagy más, ú. n. archaizáló nevek lépnek. E változásra jellemző az a tény, hogy a XI. sz. második felében író Skylitzes, aki olyan korábbi

Nagy-Szent-Miklós, Bp.—Leipzig 1932. 13.). Lehet, hogy ez esetben is ilyen átírással van dolgunk. Az εω talán a bizánciak számára idegen magyar ë hangot akarja visszaadni. Ha feltevésünk helyes, akkor a Γεωβιτζάς-ban egy magyar *Gyëvicsa*-alakra bukkanunk.

[134] Meg kell azonban említenem még, hogy a κράλης szó hangsúlya nem az α, hanem a ρ betű felett áll. Ilyen hangsúly eltolódással azonban már találkoztunk Szent Demeter és Michael Dukas feliratában is. Egyébként a fényképmásolat alapján arra lehet következtetni, hogy a hangsúly-jel helyén a zománc meg van sértve. — Ami pedig a Γεωβιτζάς szó éles hangsúlyát illeti, ahol inkább hajtottat várnánk, utalhatok arra a tényre, hogy e tekintetben a bizánciak helyesírása épen az idegen nevek írásánál nagyon ingadozó. Arra, hogy az -ας végződés nem hajtott, hanem éles hangsúly-jelet kap, egész sereg példát találunk a XI. századi bizánci kéziratokban. Így pl. Konstantinos Porphyrogennetos *De administrando imperio*-jának XI. századi párisi kéziratából (cod. Paris. gr. 2009.) idézem a következő példákat: τὸν βατὰν (CB. 165$_{10}$), ὁ γυλὰς (174$_{20}$), τὸν ζαλτὰν (175$_2$), καρχὰς (175$_{16}$), βαρκαλὰς (238$_{17}$) stb.

[135] Az idevonatkozó adatokat l. *„A magyar történet bizánci forrásai"* c. munkámban (Bp. 1934), ahol a táblázat feltünteti a magyarokra vonatkozó bizánci népnevek használatát.

forrásokból merít, melyek a magyarokat még Τοῦρκοι-nak nevezik, átveszi ugyan forrásai adatait, de a Τοῦρκοι népnév mellé egyszer magyarázatként odateszi az Οὔγγροι nevet is.[136] Ugyanígy jár el még a XII. sz. elején Zonaras is, aki több esetben szükségesnek tartja, hogy forrásai Τοῦρκοι nevét magyarázza.[137] A XII. század elejétől kezdve azután a magyarok Τοῦρκοι népnevével csak egy-két olyan feljegyzésben találkozunk, amelyek nyilván korábbi ismert vagy ismeretlen forrásokból vannak kiírva, de arra, hogy a magyarokat a bizánciak így nevezték volna, későbbi adatunk nincs. A magyarok Τοῦρκοι neve nyomán a X. századi bizánci forrásokban feltűnik a görögös képzésű országnév, Τουρκία is. Először Konstantinos Porphyrogennetosnál találkozunk vele,[138] majd egy taktikai műben[139] és korábbi forrásokból merítve használja azt még a XI. századi Skylitzes is.[140] Végül utolsó adatként előfordul e név egy, kétségkívül korábbi forrásokra visszamenő XIII. századi kiadatlan anonim krónikában is, amelyben azt olvassuk: ... οὐγγρίας ἦν καὶ ἑσπέριον τουρκίαν καλοῦσι.[141] Itt tehát a Τουρκία név már az Οὐγγρία magyarázataként áll.[142] Ezek közé az adatok közé sorakozik a korona felirata is, amelyben a magyar király országa a Bizáncban régóta használatos Τουρκία néven szerepel. A Konstantinos Porphyrogennetos-féle *„De cerimoniis aulae byzantinae"* címen ismert műben ránk maradtak azok a címzések, melyek a X. század közepe táján külföldre küldött bizánci császári okleveleken álltak. Ezek között olvassuk: εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων... „γράμματα

[136] Skylitzes CB. 255_3: ... Τούρκους τοὺς καὶ Οὔγγρους καλουμένους .. (így a kéziratokban, a kiadásban καὶ hiányzik), v. ö. Theophanes continuatus CB. 358_9.

[137] Zonaras CB. 443_1. ... τοὺς Τούρκους ..., οἵ καὶ Οὔγγροι καλοῦνται ..., 484_7: Τῶν Τούρκων δέ (τοὺς δ' Οὔγγρους οὕτω καλεῖσθαι καὶ πρώην εἰρήκαμεν) ..., 512_{18}: Τῶν δὲ Τούρκων, τῶν Οὔγγρων δηλαδή ...

[138] De adm. imp. CB. 148_2, 152_{11}, $166_{9,\ 15}$, 170_{18}, 173_{16} $174_{9,\ 22}$, 175_{13}.

[139] Incerti scriptoris byzantini saeculi X. liber de re militari, rec. R. Vári, Lipsiae 1901. p. 29_{13}.

[140] Skylitzes CB. 328_{13}. 527_{10}.

[141] Cod. Vatic. gr. 1889. fol. 32r.

[142] A ἑσπέριος Τουρκία kifejezés arra vall, hogy ez időben a bizánciak már szükségesnek látták, hogy a magyarok „nyugati" Τουρκία-ját megkülönböztessék a szeldsukok „keleti" országától. Minden bizonnyal hasonló gondolat lebegett Skylitzes előtt is, midőn egy helyen (CB. 384_{18}) ezt írja: ... τοὺς πρὸς δύσιν ἐν Παννονίᾳ κατῳκισμένους Τούρκους ... Korábban a magyarok a kazárokkal szemben is „nyugati türkök", v. ö. KCsA. I (1921—25) 53—54.

Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων."[143] A koronának a magyar királyra vonatkozó felirata a fenti formulával állítható párhuzamba. Természetesen egy század alatt a magyarság életében és szervezetében nagy változás állt be. A X. századi ἄρχοντες τῶν Τούρκων örökébe a κράλης Τουρκίας lépett.

A magyar királyok κράλης címe először a veszprémvölgyi oklevélben tűnik fel, amelyben Szent István κράλ(ης) πάσης Οὐγγρίας-nak nevezi magát.[144] Amennyire a gyér adatokból megállapítható, a XI. századi Bizáncban a magyar király címe következetesen κράλης, amely a magyar *„király"* szónak felel meg.[145] Ezt találjuk ugyanis Skylitzes művében ... τῷ κράλῃ Τουρκίας ...[146] és Skylitzes folytatásában: ... τῷ κράλῃ Οὐγγρίας ...[147] A κράλης mint a magyar királyok bizánci címe a XII. században is tovább él. Michael devoli püspök Skylitzes-pótlásaiban[148] Anna Komnene-nél,[149] egy anonim költőnél,[150] Theodoros Prodromos költeményeiben,[151] Eustathios történeti művében[152] és Theodoros Balsamon zsinati kommentárjaiban[153] újra találkozunk vele. Bár ez a cím még a XV. századi vulgáris forrásokban is felbukkan,[154] a XIII. századtól kezdve kiszorítja azt a latin *rex*-nek megfelelő ῥῆξ alak, melyet először Kinnamosnál olvasunk, aki épen úgy, mint Niketas Choniates és utánuk a XIII—XV. századi

[143] CB. 691_{7-9}.

[144] Hogy κράλ(ης) olvasandó, az az eredeti κρᾱ írásmódjából minden kétséget kizáró módon kitűnik. Czebe Gyula (id. m. 15. l.) korábbi kiadók nyomán tévesen olvasta κράλ-nak. Ezt már Darkó Jenő is észrevette, v. ö. EPhK. 41 (1917) 258„ 339 l.

[145] V. ö. Melich J.: *A király* címről, Károlyi-Emlékkönyv, Bp., 1933. 385—387.

[146] CB. 527_{10}.

[147] CB. 743_6, ahol tévesen Οὐγγαρίας olvasható (l. alább a 180. jegyzetet).

[148] B. Prokič: Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes cod. Vind. hist. gr. 75., Diss. München, 1906. 31., 36. l. No. 24., 62.

[149] ed. Reifferscheid II. 221_{30}.

[150] Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 147_{19}.

[151] E. Miller: Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs. II. (Paris 1881) 748_{147}, $764_{6,\ 16}$, és cod. Venet.-Marc. XI. 22. fol. 40v.

[152] Eustathii metropolitae opuscula, ed. Tafel, Francofurti 1832. 281_{42}.

[153] Migne: PG. 137. c. 1132., v. ö. Századok 67 (1933.) 524. = Byzantion 8 (1933) 562.

[154] Így Paraspondylosnál, Dukasnál, Hieraxnál, a threnosokban és népies krónikákban.

források egész sora[155], a magyar királlyal kapcsolatban csak ezt a címet használja. A két cím viszonyára vonatkozólag jellemző a XIII. századi Theodoros Skutariotes nyilatkozata: . . . ῥῆγα τῆς Παιονίας (κράλην αὐτὸν ἡ συνήθεια καλεῖν εἴωθε) . . .,[156] amelyből kitűnik, hogy korábban κράλης volt a megszokott, általánosan használt alak. A magyar királyok magukat latinnyelvű okleveleikben és pénzeiken mindég *rex*-nek nevezték,[157] de ez az alak — amint láttuk — a bizánci nyelvhasználatba csak a XII. század vége felé tört magának utat.[158] A korona feliratában tehát nem a hivatalos magyarországi latin alakot látjuk, hanem a kor bizánci gyakorlatának megfelelő κράλης-t, amely előtt πιστός jelző áll.

Mit jelent ez a πιστός a magyar király címe előtt? Amint láttuk, a bizánci császárok a IX. század közepe óta állandóan használják az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός jelzőt, melyet csak ritkán vált fel az εὐσεβής vagy φιλόχριστος. A πιστός-formula tehát tipikusan bizánci a *Dei gratia* nyugati formulával szemben. Ez a jelző annyit jelent mint „*Krisztusban hivő*" s így az orthodoxia fogalmát nem foglalja magában, amit világosan bizonyít az a tény, hogy néha a πιστός után a császári cím előtt ki van téve az ὀρθόδοξος is.[159] A magyar királyok pecsétein a királyi címet a nyugati *Dei gratia* formula devotionis előzi meg.[160] Ennek ellenére a korona feliratán a bizánci πιστός szót látjuk, amely ebben a rövidített alakban ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ

[155] Georgios Akropolites, Georgios Pachymeres, Ioannes Kantakuzenos, Georgios Phrantzes, stb.

[156] Sathas: MB. VII. 181_{24}.

[157] Hóman B.: A magyar nép neve a középkori latinságban, Történeti Szemle 6 (1917) 129—158., 240—258., 7 (1918) 1—22. és A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban, MNy. 14 (1918) 64—67. — V. ö. Nagy G.: A magyar királyok címe a XI. században, Turul 24 (1906) 112—116.

[158] A ῥήξ szó mint barbár fejedelmek címe Bizáncban mindig élt. A X—XII. században így nevezi a bizánci hivatalos nyelv a frank, germán és normann fejedelmeket. L. erről Schramm id. m. I. 15., 227. l. és Historische Zeitschrift 33 (1924) 437—439., 446., 474., továbbá Dölger: BZ. 31 (1931) 439—442., 33 (1933) 445. — A κράλης cím később átment Bizáncban a szerb fejedelmekre is.

[159] L. pl. Dölger: Facsimiles 28. hasáb No. 19/a; Byzantion 3 (1926) 262.; BZ. 30 (1929—30) 445.

[160] Így I. Endre király legújabban felfedezett érembillogán is. V. ö. Jakubovich E.: Turul 47 (1933) 2. 10. = Ungarische Jahrbücher 15 (1935) 2., 13.

nélkül is előfordul a bizánci pénzeken.[161] A bizánci udvar tehát, amidőn a magyar király címe elé odatette a πιστός jelzőt, mely a császárokat illette meg, a magyar királyt mintegy a keletrómai császárok mellé állította. A πιστός szónak azonban a keresztény korban is nemcsak aktív jelentése („Glauben oder Vertrauen hegend, vertrauend, gläubig, christgläubig") van, hanem passzív is („glaubwürdig, zuverlässig, treu").[162] Abból a tényből, hogy a felíraton az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ vagy ἐν Χριστῷ nincs kitéve, arra kell következtetni, hogy a bizánci udvar, amely mester volt a kétértelmű diplomáciai iratok megfogalmazása terén, ez esetben szándékosan mellőzte az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ részt, — amely úgyis oda érthető —, hogy ezáltal a magyar király címének jelzője azt is kifejezze, hogy „*hivő*", mint maguk a bizánci császárok, de azt is, hogy „*hű*" Ez az utóbbi gondolat felveti azt a kérdést, milyen viszonyban volt I. Géza Michael Dukas császárral? Lássuk tehát a korona-küldés történeti hátterét.

Arra vonatkozólag, hogy a bizánci korona milyen módon és milyen körülmények között került I. Géza királyunk birtokába, semmiféle történeti feljegyzés sem maradt ránk. Az egykorú források tudósításaiból azonban — ha töredékesen is — rekonstruálható a magyar királyság és a bizánci birodalom akkori viszonyának képe.

Michael Dukas alatt, aki maga aktív részt nem vett az uralkodásban, hanem palotájában elvonulva tanulmányaiba merült, a bizánci birodalom válságos éveket élt át.[163] Kelet felől a szeldzsuk-törökök fenyegették Bizáncot s az 1071. évi mantzikierti ütközetben Michael Dukas császár elődje, IV. Romanos Diogenes maga is Alp Arszlán szultán foglya lett. Észak felől a besenyők és úzok pusztították a birodalmat, a bizánci területen letelepített és Bizánc szolgálatában álló törzseik pedig foly-

[161] L. pl. Sabatier: Description II. 178. — Egy XII. századi bizánci költeményben: . . . τοῦ πορφυρανθοῦς Αὐσόνων βασιλέως πιστοῦ Μανουήλ, πᾶσι φρικτοῦ βαρβάροις. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 126. — Egy 1087-ből való császári oklevélben, G. Soyter: Byzantinische Geschichtschreiber und Chronisten, Heidelberg 1929. 45. l.

[162] W. Bauer: Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen christlichen Literatur (Giessen 1928^2) s. v.; Preisigke id. m. s. v.

[163] E kor történetének összefoglaló képét adja A. A. Vasiliev: Histoire de l'empire byzantin I. Paris 1932. 463 skk. lk. Egyes részletekre vonatkozólag v. ö. N. Skabalanović: Византійское государство и церковь въ XI вѣкѣ, S.-Peterburg 1884.

ton lázongtak. Ehhez járult még a bolgárok és szerbek felkelése. Bulgáriát 1018. évi meghódítása után a bizánciak bekebelezték a birodalomba s adminisztratív és katonai szempontból részekre osztották. A XI. század második felében az egykori bolgár birodalom nyugati része *Bulgaria* néven szerepelt, keleti része *Paristrion* nevet viselt.[164] A bolgárok azonban több ízben fellázadtak a bizánci uralom ellen. Michael Dukas uralkodása első évei-ben ujabb nagy lázadás tört ki Bulgária tartományban, amelyben a besenyők is részt vettek.[165] Ugyanebben az időben Paristrion lakossága is felkelt ugyancsak a besenyőkkel szövetkezve s miután a tartomány dux-a csatlakozott hozzájuk, a felkelők Konstantinápolyt is ostrom alá vették.[166]

Ha Michael Dukas uralmának külpolitikai eseményeit áttekintjük, világosan kibontakozik előttünk a bizánci udvar akkori külpolitikájának határozott nyugati orientációja. A szeldsuk törökök támadásai következtében Michael Dukas 1073-ban VII. Gergely pápától kér segítséget s ennek ellenében kilátásba helyezi az egyházi uniót. A pápa magáévá teszi a császár ügyét s 1074 március 1-én kiadja felhívását a „keresztény birodalom" védelmére.[167] A tervezett segítő hadjárat azonban később, minthogy VII. Gergelyt az investitura-harc kötötte le, mégsem valósult meg. Ugyanezekben az években, nemsokkal Bari elfoglalása után, a bizánci kormányzat megkísérli a hódító normannok szövetségét megnyerni. Michael Dukas Robert Guiscard herceggel rokonsági kapcsolatokat akar létesíteni s — amint a ránk maradt oklevelek bizonyítják — Bizáncra

[164] L. erről a kérdésről N. Bănescu: B.-Ng. Jb. 3 (1922) 287—310., BZ. 30 (1931) 439—444., Byzantion 6 (1931) 297—307., 8 (1933) 277—304.; V. N. Zlatarski: Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 49—68.; P. Mutafčiev: Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia 1932. 231—260., 333—366. és BZ. 26 (1926) 250—251. — Mutafčiev szerint a Morava-vidék Nistől Belgrádig nem volt a bulgáriai bizánci dux-nak alárendelve, hanem Belgrádban külön strategos székelt.

[165] Skylitzes folyt. CB. 714—718.; Zonaras CB. 713.; Nikephoros Bryennios CB. 100.; v. ö. C. Jireček: Geschichte der Serben I. (Gotha 1911.) 234 skk. lk.; W. N. Slatarski: Geschichte der Bulgaren I. Leipzig 1918. 87. skk. lk.

[166] L. Michael Attaleiates CB. 204—206.; Skylitzes folyt. CB. 719.; v. ö. Slatarski id. m. 88.

[167] Das Register Gregors VII. I, 49. id. kiad. 75—76. l. v. ö. még I 18., II. 31, 37., u. o. 29—30., 165—168., 173. l. — V. ö. W. Norden: Das Papsttum und Byzanz (Berlin 1903.) 38 skk. lk.; J. Gay: Les papes du XIe siècle et la chrétienté (Paris 1926.) 311 skk. lk.; Deér: A magyar

nézve szinte megalázó feltételeket ajánl.[168] Ezek a kísérletek azonban csődöt mondanak, sőt később jogcímül szolgálnak a normannok Bizánc elleni támadásainak. Michael Dukas kormányának e nyugati orientációjába kapcsolódik bele a magyar királysággal való barátság és szövetség is, amelyre a közvetlen ösztönzést a bolgár felkelés és a besenyők és úzok lázongásai és támadásai adhatták meg. E szövetség pedig nemcsak Bizáncnak, hanem Magyarországnak is érdekében állt.

A magyar királyság határai a XI. század második felében a Száva és Duna vonalán érintkeztek a bizánci birodalommal, illetve a bizánci uralom alatt álló Bulgáriával. A Szerémség, amely egykor a bolgár birodalomhoz, majd annak meghódítása után Bizánchoz tartozott, Michael Dukas uralkodása idején már magyar birtok volt, a Száva és a Duna vonalától délre eső terület azonban Bizánc kezében volt. A magyar krónikák arról tudósítanak, hogy Salamon uralkodása idején a magyar király és a hercegek ostrom alá vették Nádorfehérvárt (Belgrádot) s végül is Niketas dux kénytelen volt magát megadni.[169] Ezt az eseményt történetíróink 1071-re teszik.[170] Kevéssel utóbb, 1072-ben, Salamon és Géza herceg Nis ellen vonult.[171] Alig lehet kétséges, hogy a bizánci birodalom területe ellen intézett eme magyar támadások összefüggésben állnak az említett bolgár felkeléssel, amely dél felől kiindulva észak felé egészen Nisig terjedt.[172]

törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár 1928. 74 skk. lk.;

[168] Dölger: Regesten No. 989., 1003.; J. Gay: L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1904.; B. Leib: Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle, Paris 1924. 171 skk. lk.

[169] Képes Krónika 56 f.; Pozsonyi évkönyvek ad a. 1068., 1071., 1072. — Ez utóbbi forrás értékéről l. Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bp. 1925. 76—77. l. — A magyar krónikák *Nycota(Nichota)*-jában természetesen a görög Νικήτας név rejlik.

[170] Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. (Bp. 1899².) 117 skk. lk.; Deér J.: id. m. 70 sk. l.; Hóman(—Szekfű): Magyar Történet I. 276 skk. l.

[171] Képes Krónika 58. f.; Kinnamos CB. 227. V. ö. I. Ruvarac: О рупи св великомученика Прокопија, Летопис Матице Српске 229 (1905) 5—7.

[172] Ami az események kronológiáját illeti, a bolgár felkelés kezdetének idejét Skylitzes folytatása Michael Dukas uralkodásának első évére (1071/2) teszi, Zonaras azonban, aki az előbbiből merített, a harmadik évére (1073/4). Seger (id. m. 120—121. l.) azon az alapon, hogy Skylitzes folytatása az indiktio évét is megadja, 1073 mellett foglal állást. Az ott említett 11. indiktio azonban 1072 szept. 1-től

Nyilvánvaló, hogy a magyar Királyság Bizánc akkori szorongatott helyzetét igyekezett kihasználni, hogy a Duna vonalától délre terjeszkedjék.

Az 1071—72. évi magyar hadjárattal kapcsolatban a magyar krónikák előadásában sajátságos ellentmondás tűnik fel. A belgrádi bizánci dux ugyanis kifejezetten Géza herceg előtt hódol meg, a görögök császára pedig Gézához küld követeket „ad firmandam pacem et amicitiam", mire Géza visszaküldi neki az elfogott foglyokat. E békekötés ellenére Salamon, akiben a krónikák szerint fellángolt az irígység, kevéssel utóbb felszólítja a hercegeket, hogy vonuljanak vele Nis ellen. Géza meg is teszi, de a magyar csapatok, miután Nis lakósai ajándékokkal megváltják magukat, harc nélkül térnek vissza.[173] Lehetetlen a krónika naiv elbeszélésében észre nem venni azt, hogy Salamon király és Géza herceg viselkedése és magatartása között milyen mélyreható ellentét mutatkozik. Salamon a támadó, Bizánc ellensége, aki kihasználja a kedvező alkalmat, Géza pedig a görögök barátja, aki igyekszik ellensúlyozni Salamon tetteit. Ez az ellentét nemcsak személyes motivumokból fakadt — mint a krónikás beállítja —, hanem annak mélyebb gyökerei voltak. Salamon — amint tudjuk — a német-római császári orientáció híve volt, német segítséggel szerezte meg magának a koronát 1063-ban s később bukása után sógorának, IV. Henriknek hűbérül ajánlotta fel az országot.[174] Ezzel szemben Géza herceg a nemzeti függetlenség képviselője, aki törekvéseiben Bizáncra támaszkodik, amelynek akkor a sok ellenség közepette szintén szüksége volt a magyar szövetségre.

Amidőn Géza herceg a mogyoródi ütközet után, 1074. tavaszán átvette az uralmat, nehéz feladat várt rá.

1073 aug. 31-ig tartott s így a két adat összeegyeztethető. E szerint 1072-ben tört ki a lázadás s átnyult a következő évbe is, mert Skylitzes folytatása decemberi harcokról ír. 1072 mellett foglal állást Slatarski is, id. m. 87.

[173] Képes Krónika 56—58. f. — A nisi hadjáratot Hóman (id. m. 277.) Salamon bosszújának tünteti fel, amiért a görögök csellel visszavették Belgrádot. Belgrád visszafoglalásáról azonban csak a pozsonyi évkönyvek szólnak s e forrás kevés hitelt érdemel. Valószínűbb, hogy Salamon szegte meg a bizánciak Gézával kötött békeszerződését. A nisi hadjárat váratlan és gyors befejezése pedig talán épen Géza közbelépésére vezethető vissza.

[174] Jellemző, hogy Salamon, miután minden törekvése kudarcot vallott, 1087-ben besenyő és kún csapatokkal harcol Bizánc ellen (Anna Komnene VII. I.).

Salamon a vesztett csata után Pozsonyba vonult vissza és döntő lépésre határozta el magát. Sógorához, IV. Henrik német királyhoz, a német-római birodalom urához fordult segítségért és neki Magyarországot hűbérül ajánlotta fel. Gézának tehát nemcsak saját uralmát kellett biztosítania, hanem a német-római császári befolyással szemben az ország függetlenségét is ki kellett vívnia. Elsősorban tehát, amint VII. Gergely válaszleveleiből kitűnik, a pápához fordult, akinek viszonya IV. Henrikkel 1074 és 1075 folyamán egyre jobban kiélesedett. Erre annál nagyobb szükség volt, mert hiszen Salamon, aki 1075 tavaszán újabb ígéretet tett sógorának évi adófizetést ajánlva fel, szintén megpróbálta a pápa támogatását megnyerni.[175] VII. Gergely Gézához 1075. március 23-án és április 17-én írott leveleiben, melyek címzése következetesen „*Geuse Ungariae duci*", éles szavakkal ítéli el Salamon tettét, aki megvetve az apostoli széket, a német királynak vetette alá magát és ez által árnyékkirályá lett s egyszersmind az isteni előrelátás művének tekinti, hogy az uralom Gézára szállt át.[176] Ezzel a pápa elismerte Géza uralmának jogosságát.[177] Ez azonban Géza számára nem volt elég ahhoz, hogy a Salamon-féle német orientációt teljes mértékben ellensúlyozza és a magyar királyság függetlenségét a külföld szemében újra teljesen rehabilitálja.[178] A német-római császári hatalommal szemben csak a bizánci császárság jöhetett tekintetbe, amely akkor minden belső gyengesége ellenére is még mindég világhatalom volt.[179]

Skylitzes folytatásában maradt ránk az a feljegyzés, amely Géza bizánci házasságáról tudósít. Itt a követke-

[175] Das Register Gregors VII. II. 13. id. kiad. 144—146.

[176] II. 63., 70., id. kiad. 218—219., 229—230. A második levélben olvassuk a következő szavakat: „Verum ubi contempto nobili dominio beati Petri apostolorum principis, cuius regnum esse prudentiam tuam latere non credimus, rex subdidit se Teutonico regi et reguli nomen obtinuit. Dominus autem iniuriam suo illatam principi previdens potestatem regni suo ad te iudicio transtulit." A regulus szó jelentéséről l. Schramm id. m. m. l. 256. l. 5. jegyzet.

[177] Deér id. m. másképen ítéli meg VII. Gergely álláspontját. V. ö. még Hóman-(Szekfű) id. m. 281.

[178] Erre már Deér is rámutatott (id. m. 76. l.), aki azonban csak Géza személyes uralmának legitimálására gondol. Hogy a bizánci korona küldés mintegy reakció volt Salamon német orientációjával szemben, arra helyesen utalt már Frankhauser (id. m. 171. l.).

[179] V. ö. C. Neumann: Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894.

zőket olvassuk Nikephoros Botaneiates császárról (1078—1081): δέδωκε δὲ καὶ τὴν ἀνεψιὰν αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς τὴν Συναδηνήν, θυγατέρα οὖσαν Θεοδούλου τοῦ Συναδηνοῦ, τῷ κράλῃ Οὐγγρίας εἰς γυναῖκα, οὗ καὶ τελευτήσαντος αὖθις εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπέστρεψε.[180] Hogy ez a tudósítás csak I. Géza házasságára vonatkozhatik, az bizonyos.[181] Nikephoros Botaneiates már Michael Dukas uralkodása alatt jelentős szerepet játszott Bizáncban s a Synadenos-család is az előkelők közé tartozott.[182] Minden valószínűség amellett szól, hogy e házasságkötés kapcsolatos volt a bizánci szövetség megkötésével és hogy ezzel együtt kapta Géza Bizáncból a koronát.

A korona-adás Bizáncban már régtől fogva szokásban volt. Idevonatkozó legkorábbi adatunk a VI. századba vezet. I. Justinos császár korában (518—527) a lázok fejedelme, akinek népe akkor a perzsa király politikai befolyása alatt állott, Bizáncba jött s ott megkeresztelkedett, mire a császár előkelő bizánci feleséget adott neki, elismerte őt a lázok fejedelmének — forrásaink a βασιλεὺς Λαζῶν kifejezést használják — és felruházta őt az uralkodó jelvényekkel.[183] Az idevonatkozó források tudósításaiban különös figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy a lázok fejedelme a diadémán (στέφανος, στεφάνιον) kívül fejedelmi ruhát is kapott, amelyre a bizánci császár képe volt hímezve. Egyik forrásunk az említett adatokhoz még azt is hozzáfűzi, hogy a lázok a bizánciak alattvalói voltak, de ez a tény nem adófizetésben vagy

[180] CB. 743$_4$—$_7$. — Már régebben kimutattam, hogy a kiadás Οὐγγαρίας-a csak egy késői XVI. századi kéziratban fordul elő, a két XIII. századi kéziratban azonban a fenti változat olvasható és így az idézett bonni kiadás szövege javítandó. V. ö. BZ. 29 (1929—30) 288—289.

[181] L. e kérdésről Büdinger id. m. 58—59.; Wertner M.: Az Árpádok családi története (Nagybecskerek 1892) 180—189. — Az eddigs érvekhez mindössze azt fűzhetnénk hozzá, hogy a δέδωκε perfektum is arra utal, hogy korábbi időben, tehát még Nikephoros Botaneiates trónralépte előtt történt a házasság. Gézának ez már a második házassága volt, mert a garam szent benedeki monostor 1075-ben kelt alapító levelében már fiait említi.

[182] A leány keresztnevét nem ismerjük. Személyére vonatkozólag — amint V. Laurent, a készülő bizánci *Prosopographia* szerkesztője szíves volt velem közölni — semmiféle más adat sem maradt ránk. — Anna Komnene (II. 2., IV. 16.) említi, hogy az idős Nikephoros Botaneiates császár egyik rokonát, Nikephoros Synadenost akarta utódjává tenni a császári trónon. Talán ez I. Géza feleségének bátyja volt.

[183] Malalas CB. 412—414.; Chronicon Paschale CB. 613—615.; Theophanes ed. de Boor 168—169. V. ö. J. Kulakovskij: Исторія Византіи II. (Kiev 1912.) 23—24.

más ellenszolgáltatásban fejeződött ki, hanem csak abban, hogy fejedelmeiknek az uralkodói jelvényeket mindég a bizánci császár küldte.[184] Mindez világosan mutatja, hogy a keresztény uralkodói hatalom forrása a barbárok számára már a VI. században Bizánc volt, amelynek császára, az égi hatalom földi képviselője, felruházhatta a megtért népek fejedelmeit az uralkodói hatalom jelvényeivel. Hogy a „római császárok" által közvetített és a külsőségekben is megnyilvánuló uralkodói hatalomnak milyen varázsa volt a középkor barbár népei szemében, az kitűnik Konstantinos Porphyrogennetos császár fiához intézett intelmeiből is, ahol azt olvassuk, hogy a kazárok, türkök (=magyarok), oroszok és más északi és skytha népek gyakran kérnek szolgálataik fejében császári ruhákat és stemmákat.[185] Jellemző az is, hogy az orosz hagyomány a cári uralkodói jelvények származását Bizáncba vezeti vissza, ha történetileg az állítólagos „Konstantinos Monomachos-féle korona" érkezése nem is igazolható.[186] Kétségtelen azonban, hogy a bizánci udvar az uralkodói jelvényeket az idegen fejedelmeknek csak kivételes alkalmakkor adományozta, amidőn politikai érdekei azt megkívánták. Az ilyen személyes jellegű kitüntetés, amelyen az adományozó császár képe, mint az égi hatalom szimbolikus forrása, mindég rajta volt, csak Bizánc barátait és szövetségeseit illette meg.[187] Így kaphatta azt a magyar király is mint Bizánc szövetségese.[188]

Nézzük már most, mit lehet a korona zománcképeiből e szövetségre vonatkozólag kiolvasni? A zománcképek egyikéről I. Géza királyunk szakállas alakja tekint le

[184] Prokopios BP. II. 15., ed. Harry I. 215.

[185] De admin strando imperio 13., CB. 82—83.

[186] L. erről a kérdésről Dölger: Regesten No. 778., 1267.; H. Schaeder: Moskau das Dritte Rom. Hamburg 1929. 61 skk. lk.

[187] Érdekesen világítja meg e kérdést A. Grabar legújabb dolgozata: Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine, Seminarium Kondakovianum 7(1935) 103—117. — A lázok fejedelmének megtérésére és az uralkodói jelvények adományozására ő is utal, de mivel Prokopios tudósítása elkerülte figyelmét, nem egész helyesen ítéli meg a helyzetet.

[188] Felmerült az a gondolat, hogy vajjon a bizánci korona-küldés mögött nem rejlik-e hűbéri viszony? Így vélekedett Varjú E.: A Szent Korona, id. h. 66—67. E feltevést, amely felé korábban magam is hajlottam (v. ö. Grabar id. h. 114. l. 37. jegyzet), az akkori bizánci-magyar erőviszonyok mérlegelése és főleg magának a koronának a behatóbb vizsgálata alapján most már kizártnak tartom.

ránk.[189] Drágaköves koronával ékesített fejét nem övezi fénykoszorú, mint a bizánci császári személyekét, akik felé irányul tekintete. A király bal keze egy kard markolatán pihen, épen úgy, mint a császáré és fiáé, jobbjában azonban nem a *labarum*-ot tartja — hiszen ez a hagyományos szent jelvény csak a bizánci császárokat illette meg —, hanem egy kettős keresztet, amelynek alsó szára görög ó-megához hasonlít. Hóman Bálint egyik tanulmányában gazdag magyar és bizánci numizmatikai anyag felhasználásával kimutatta, hogy a kettős kereszt Bizáncban a IX—XII. században a labarumhoz hasonlóan a kelet-római császárság hatalmi jelvénye volt. Ezzel szemben a magyar királyi hatalom jelvénye a XI. század közepe óta az egyes apostoli kereszt volt, melyet csak III. Béla cserélt fel a bizánci kettős kereszttel. Hóman azt tartja, hogy amikor III. Béla ez utóbbit a magyar királyság jelvényévé tette, „ezzel a magyar királyi hatalmat a bizánci császári hatalom *mellé* állította."[190]

Ezek alapján kizártnak tekinthetjük, hogy a korona zománc-képén látható kettős kereszt az akkori magyar használatnak felelt volna meg. Bizánci jellegét legjobban az bizonyítja, hogy a kettős keresztnek ez a formája, amelynek alsó szára ó-mega szerű csavart alakot mutat, a bizánci pénzeken is oly ritka, hogy arra csak egyetlenegy példát találtam. Ez azonban teljesen hasonló a Géza kezében láthatóhoz és — ami a legérdekesebb — I. Alexios császár (1081—1118) egyik pénzén tünik fel,[191] tehát néhány évvel későbbi korból való, mint maga a korona. Abból a tényből, hogy I. Géza kezében azt a kettős keresztet látjuk, amely a bizánci császári hatalom jelvénye volt, Hóman megállapításai nyomán haladva csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezáltal a bizánci udvar I. Gézát a császár mellé állította, vagyis a bizánci császárhoz hasonló szuverén uralkodónak ismerte el.

Bár a Konstantinos Monomachos-féle korona lemezein kívül a magyar Szent Korona alsó része az egyetlen bizánci korona, amely ránk maradt és a bizánci koronafajtákat csak a ránk maradt ábrázolások és leírások alapján ismerjük, az archeológiai vizsgálódások is arra az eredményre vezettek, hogy a magyar Szent Korona alsó része — némi eltérésektől eltekintve — egészében annak a στέμμα-típusnak felel meg, amelyet a bizánci uralkodók viseltek.[192] Tehát nem στέφανος ez, vagyis kaisar-i korona, hanem στέμμα, vagyis valódi uralkodói korona.

[189] A Michael Dukas és Konstantinos féle képek hitelességére vonatkozó megállapításaink után feltételezhetjük, hogy a zománc-kép a magyar király vonásait is hűen adja vissza. V. ö. Varjú E.: Árpád és az Árpádok. Szerk. Csánki Dezső, Bp. 1907. 330. l.

[190] Hóman B.: A magyar czímer történetéhez, Turul 37 (1918—21) 3—11. — V. ö. P. Váczy: Die erste Epoche des ungarischen Königtums (Pécs 1935.) 111. skk. lk.

[191] Sabatier: Description II. 188. l., LII. t. 5. — Felirata: Ἀλεξίῳ δεσπότ(η) τῷ Κομ(νηνῷ).

És most idézzük még egyszer emlékezetünkbe mindazt, amit a korona zománcképein láttunk és vegyük tekintetbe, amit a feliratokkal kapcsolatban megállapítottunk s ami azokból még kiolvasható.

A korona ormán ott trónol a Megváltó, jobbját áldásra emelve. Alatta a két korona-hozó arkangyal képe tünik fel, akik tekintetüket a Pantokratorra függesztik. Mellettük a két harcos szent, akik a halálból visszatérő égi hősökként segítik győzelemre a földi hadakat. Oldalukon a két orvos-szent, az égi tudomány földi képviselői. A korona másik oldalán az égi hatalom földi hordozója, a császár képe látható, aki a Megváltóval egy magasságban foglal helyet a többi halandók felett épen úgy, mint ahogy a bizánci udvar fogadásain trónjával együtt a magasba emelkedett. Alatta fia, a jövendő császár képe, aki vele együtt már most az égi hatalom földi letéteményese. Mellette a magyar király, kezében az uralkodói kettős keresztet tartva. Ez az egész egységes elgondolás egy eszmének a művészi kifejezésére szolgál: a császár az égi hatalmat tovább adja és átsugároztatja az idegen nép idegen fejedelmére, aki természetesen — amint ezt az ábrázolás is kiemeli — rangban, méltóságban és tekintélyben nem versenyezhet a császár szent személyével, de aki mégis maga is uralkodó. Minthogy a téves olvasáson alapuló δ(εσπότη)ς szó elesik, a feliratokban semmi olyan sincs, ami a magyar királynak a bizánci császártól való függő viszonyár vallana. Géza alakja körül az az egyszerű felirat áll, amely bizánci stílusban, mint ahogy az egész korona minden része és betűje tiszta bizánci szellemet árul el, annyit mond: „Géza Magyarország hívő királya" s legfeljebb talán a πιστός szó kettős értelme utal arra, hogy a bizánci császár „hű" szövetségesének tekinti őt. Ha most még tekintetbe vesz-

[192] N. P. Kondakov: Очерки и замѣтки по исторіи средневѣковаго искусства и культуры, Praga, 1929. 219. l. 2. j.

szük, hogy a császári feliratok tartalma és külső kiállítása, főleg a vörös színű betük alkalmazása és a császári aláírások hű utánzása, a koronán olvasható szövegeknek bizonyos diplomatikai jelleget ad, akkor a feliratok alapján is arra az eredményre jutunk, hogy a korona a magyar királyság szuverénitásának Bizánc részéről való hivatalos, okiratszerű elismerése és biztosítása.

Ha tehát a bizánci korona feliratainak vallomását összevetjük azzal a képpel, amelyet a magyar királyság és a bizánci birodalom akkori külpolitikai helyzetéről a töredékes források alapján megrajzolhatunk, akkor világosan kibontakozik előttünk a korona-küldés történeti háttere. I. Géza, aki már hercegsége alatt is a bizánci orientáció hívének mutatkozott, Salamon bukása után szövetségre lépett a bizánci udvarral, amely keleti és balkáni ellenségeivel szemben Nyugaton keresett szövetségeseket. A magyar királyság, amely a birodalom északi határaival érintkezett, a legalkalmasabb és legerősebb szövetséges lehetett Bizánc számára.[193] A létrejött szövetség által Géza elérte azt, hogy a kelet-római birodalom, amely Nagy Károly megkoronázása óta mindig féltékeny szemmel nézte nyugati vetélytársát, a német-római császárságot és igyekezett politikai befolyását a római birodalomnak a „barbárok" által megszállott részeire kiterjeszteni, nemcsak az ő személyes uralmát ismerte el, hanem elismerése által egyszersmind a magyar királyság függetlenségét is biztosította, amire azért volt szükség, mert Salamon Magyarországot a német-római császárnak ajánlotta hűbérül. Ez elismerés tényeként kapta Géza Bizáncból a koronát, amellyel — minden valószínűség szerint 1075 végén — nemzete királlyá koronázta és

[193] A szövetség részleteiről és annak további sorsáról nem maradtak ránk tudósítások. Géza néhány év mulva — 1077 tavaszán — meghalt s egy évre rá — 1078 január 7-én — Michael Dukas is elvesztette trónját. Annyi azonban bizonyos, hogy Szent László és I. Alexios császár alatt a két ország közöt megmaradt a jó viszony, melyet utóbb Szent László leányának és Alexios fiának házassága is megerősített. Ez utóbbira vonatkozólag van egy fontos és eddig magyar szempontból még nem értékesített forrásunk, a XIII. századi Theodoros Skutariotes krónikája, amely határozottan azt állítja, hogy I. Alexios császár a birodalmát fenyegető barbárok támadásai következtében maga ajánlotta fel a házasságot a magyar királynak (Sathas : MB. VII. 181–182.) A kezdeményezés tehát bizánci részről történt. V. ö. Moravcsik Gy.: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisedes, Revue des Études Hongroises 8–9 (1933) 301–308.

amely Szent István koronájával egyesítve magyar Szent Koronává lett.[194]

A „*corona Graeca*" tehát annak a küzdelemnek egyik emléke, amelyet a Kelet és Nyugat vízválasztóján letelepült magyarság egész története folyamán hol a keleti támadások ellen Nyugatra, hol pedig a nemzeti létét veszélyeztető nyugati befolyások ellen Keletre támaszkodva vívott.[195]

A magyar krónikák szerint a döntő mogyoródi ütközet előtt Géza és László herceg egy reggel a később felépített váci Szent Péter-kápolna helyén tanácskoztak, amikor Lászlónak hirtelen látomása támadt. Az Úr angyala arany koronát tartva a kezében, leszállt az égből és azt Géza fejére helyezte. Régebben is sejtették már, mi is úgy hisszük, hogy e szép legenda, melynek angyalában a koronát hozó Gábor arkangyalra ismerünk, a bizánci korona érkezésének emlékét őrzi.

[194] Hogy a koronázás 1075 végén történt, arra abból a tényből következtetünk, hogy VII. Gergely 1075 április 17-én kelt levelében még „dux"-nak címezi Gézát. Deér (id. m. 78.) és Hóman (id. m. 281.) ebben annak a jelét látják, hogy VII. Gergely pápa akkor még nem ismerte el királynak a megkoronázott Gézát. E felfogást nem tudom magamévá tenni s a „dux" címet, melynek szokatlan voltára Szentpétery is felhívja a figyelmet (id. m. 8. l.), csak úgy tudom megmagyarázni, hogy Géza akkor még nem volt megkoronázva és így nem illette őt meg a „rex" cím. A koronázatlan királyok „dux" címéről l. Bartoniek Emma: Századok 68 (1934) 317. — A koronázás dátumára nézve a magyar krónikák nem nyujtanak biztos támpontot. A Képes Krónika ama szavai (59. l.), hogy „*Tunc Geysa Dux Magnus, compellentibus Hungaris coronam regni suscepit*", inkább arra vallanak, hogy az nem mindjárt győzelme után történt. — Büdinger ama feltevése (id. m. 57. l.) – amelyhez Varjú is csatlakozott (Árpád és az Árpádok 330. l.) –, hogy Gézának azért kellett Bizáncból koronát kérni, mert Szent István koronája Pozsonyban Salamon kezében volt, épen olyan ingatag alapon áll, mint Karácsonyi János feltevése (Hogyan lett Szent István koronája a magyar szent korona felső részévé?, Bp. 1907.), hogy Szent István koronáját vele együtt temették el s az csak 1083-ban került elő koporsójából. — Ami azt a kérdést illeti, hogy a bizánci koronának a Szent István-féle koronával való egyesítése Géza koronázásakor történt-e, vagy később, úgy látom, hogy erre a kutatások jelen állása mellett nem lehet határozott feleletet adni.

[195] L. erről Hóman B.: La politique étrangère du royaume de Hongrie au moyen âge, Resumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933. I. Warszawa 1933. 120–125. és Entre l'Orient et l'Occident, Nouvelle Revue de Hongrie 3 (1934) 461–471.

Les inscripitions grecques de la sainte Couronne hongroise.

L'ouvrage de Pierre Révai sur la Couronne angélique, paru en 1613, fut suivi d'une longue série de publications du même genre. Après le transport de la Couronne à Bude en 1790 et l'exposition de celle-ci lors des deux couronnements qui eurent lieu successivement en 1790 et en 1792, la solution des problèmes qui se rattachent à la Couronne ne rencontre plus de difficultés insurmontables. Le premier ouvrage fondamental dont l'auteur est Joseph Koller distingue déjà nettement les deux parties essentielles de la Couronne: la première, nommée „Corona Latina", don du pape Sylvestre au roi apostolique saint Étienne de Hongrie et la seconde, appelée „Corona Graeca", offerte au roi hongrois Géza Ier par l'empereur byzantin Michaël VII Doucas. Cependant une étude approfondie de la Couronne n'était guère possible à cause du caractère exceptionnel des occasions où l'on pouvait l'examiner de plus près. Les investigations de Frédéric Bock en 1857, d'une commission de l'Académie des Sciences Hongroise en 1880, de Béla Czobor en 1896 à l'occasion des fêtes du Millénaire, et de la commission du Musée National Hongrois lors du couronnement de Charles IV en 1916, portèrent avant tout sur le problème des origines de la partie supérieure et plus ancienne de la Sainte Couronne et adoptèrent presque exclusivement des points de vue purement archéologiques. L'étude de la couronne byzantine constituant la partie inférieure de la Sainte Couronne fut pendant longtemps reléguée au second plan.

L'auteur de ces lignes s'est servi pour son travail des photographies conservées dans la collection du Musée Historique Hongrois et dont les reproductions sont annexées à son ouvrage.* Il s'est fixée la tâche de publier le texte exact des inscriptions grecques et de les commenter au point de vue épigraphique et historique, en tenant compte des images auxquelles elles se rapportent.

A la cime de la façade de la couronne byzantine on voit la figure du Pantocrator (pl. I., IV. 1.) qui rappelle à plus d'un égard l'icone émaillée du triptyque dans le monastère de Gélati (Géorgie). Des deux côtés nous trouvons l'inscription traditionnelle:

Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς

La figure du Pantocrator est flanquée des portraits en buste des deux archanges Michel et Gabriel (pl I., IV. 3., 4.) avec les inscriptions suivantes:

ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ)
ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ

D'après les indications que nous fournissent les monuments de l'art byzantin et surtout la miniature représentant le couronnement de Basile II (conservée dans un manuscrit du XIe siècle à la Bibliothèque Marciana de Venise) nous savons que les archanges Michel et Gabriel étaient considérés comme les porteurs des emblèmes de la souveraineté

* Les planches I—III représentent l'image réduite de la sainte Couronne vue par devant, de droite et par derrière. Sur les planches IV—V nous voyons les dix icones émaillées de la couronne byzantine en grandeur à peu près naturelle. Les planches VI—VIII reproduisent les portraits en or émaillés de l'empereur de Byzance, de son fils et du roi de Hongrie en agrandissement triple.

et c'est évidemment à ce fait qu'il faut attribuer leur présence dans l'ensemble iconographique de la couronne.

A gauche de l'icone de Michel nous voyons Saint Georges (pl. I., IV. 2.) et à droite de Gabriel, Saint Démétrius (pl. II., IV. 5.), les deux peints également en buste avec les inscriptions que voici:

ὁ ἅ(γιος) Γεώργιος
ὁ ἅ(γιος) Δημήτριος

Les deux guerriers symbolisent le secours prêté par le Ciel dans les combats.

A gauche de Saint Georges on voit Saint Cosme (pl. V. 5.) et à droite de Saint Démétrius, Saint Damien (pl. II., III., V. 2.). Les deux portraits en buste portent les inscriptions suivantes:

ὁ ἅγιος Κοσμᾶς
ὁ ἅ(γιος) Δαμιανός

On n'ignore point que ces deux patrons des médecins représentent cette science désintéressée qu'est la médecine, descendue des cieux pour le bien de l'humanité.

Le portrait en buste de l'empereur byzantin apparaît à la cime de la partie postérieure de la couronne placé à la même hauteur que la figure du Pantocrator (pl. III., V. 1., VI.). Voici l'inscription qui l'accompagne:

Μιχ(αὴλ) ἐν Χ(ριστ)ῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκ(ας)

L'image émaillée représente par conséquent l'empereur Michel VII Doucas qui régna à Byzance à partir du 24 octobre 1071 jusqu'au 7 janvier 1078. Parmi tous les portraits connus de cet empereur qui sont parvenus à nous sur des monnaies, des bulles, des miniatures et des émaux, ce sont précisément l'image sur la Couronne et celle qu'on trouve sur le triptyque du monastère de Gélati qui montrent le plus d'affinité et qui correspondent le mieux à la description de la personne de l'empereur que nous en fournit l'ouvrage de l'historien byzantin Psellos (éd. Renauld II. 175.). L'analyse de l'inscription nous amène à la conclusion que son texte quelque peu abrégé reproduit assez fidèlement la formule officielle employée dans les chartes impériales pendant la seconde moitié du XIe siècle. La couleur rouge des caractères en émail sert à marquer qu'il s'agit de l'imitation de la signature impériale.

Sous le portrait de l'empereur, à gauche, on aperçoit le portrait en buste d'une autre personne également munie d'emblèmes impériaux (pl. III., V. 3., VII.). Le texte de l'inscription est le suivant:

Κων(σταντῖνος) βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος

Cette image émaillée représente le jeune prince-héritier en parfait accord avec la description que nous en donne Michel Psellos (éd. Renauld II. 178.). On sait que Michel VII Doucas fit couronner son fils peu après la naissance de celui-ci. Dès l'âge le plus tendre le fils était donc le co-régent de son père, l'empereur. Cette circonstance est soulignée par l'emploi de la même couleur rouge pour les caractères de l'inscription que nous avons déjà recontrée à la signature de l'empereur.

Le prince-héritier Constantin naquit en 1074 et cette date nous permet d'établir le 'terminus post quem' de la genèse de la couronne byzantine.

La dixième image émaillée placée à droite au-dessous du portrait de l'empereur (pl. III, V. 4.. VIII.) porte une inscription à caractères bleus tout comme les icones des archanges et celles des saints. Les neuf premières lettres de cette inscription ont été lues depuis 1790 par tous les éditeurs: Γεωβιτζ δ(εσπότη)ς. La prétendue abrévation Δ'C pourtant ne figure sur aucun des monuments épigraphiques, ce qui rend cette lecture a priori improbable. Ce qu'il faut retenir encore c'est que le mot δεσπότης s'employait au XIe siècle exclusivement en parlant de la personne de l'empereur et qu'il ne commençait à désigner la dignité immédiatement subordonnée à celle du καῖσαρ que sous le règne de Manuel, dans le seconde moitié du XIIe siècle. Aux environs de 1074, par conséquent, la cour byzantine ne pouvait pas encore conférer le titre de δεσπότης au roi de Hongrie. En soumettant à une analyse exacte les lettres A et Δ qui se rencontrent dans les inscriptions et qui se ressemblent presque parfaitement, nous pouvons établir, sans laisser subsister le moindre doute, que la première lettre de la soi-disant abréviation Δ'C est A et non Δ. La bonne leçon de cette pseudo-abrévation est donc ας. Or, cette syllabe n'est autre chose que la terminaison grecque du nom de personne précédent auquel elle appartient, d'où il s'ensuit qu'il faut lire Γεωβιτζάς. Les habitudes de suffixation du moyen-grec et les faits de l'histoire du hongrois sont unanimes à nous faire adopter cette leçon. En effet en grec tous les noms étrangers terminés par des phonèmes insolites en position finale sont grécisés c.-à-d. augmentés d'une terminaison qui les fait rentrer dans les catégories de noms auxquelles ils sont attribués par ceux qui les empruntent ou les transcrivent. Une forme telle que Γεωβιτζ serait donc en opposition flagrante aux désinences habituelles du grec byzantin et admissible à la rigueur seulement dans des sources de caractère tout à fait vulgaire. D'autre part, la donation de la couronne par l'empereur de Byzance au roi hongrois Géza Ier (1074—1077) étant un fait avéré par des arguments chronologiques indubitables, l'histoire du nom 'Géza' en hongrois nous offre un nouveau point de repère pour la suite de notre argumentation. On sait que la forme primitive de ce nom d'origine turco-bulgare fut augmentée en hongrois du suffixe hypocoristique '-a' et que toutes les formes du nom du roi Géza I attestées dans les monuments d'alphabet latin sont déjà suffixées. Par contre l'aspect isolé de la prétendue forme du nom Γεωβιτζ rend suspecte dès l'abord la leçon traditionnelle. En lisant Γεωβιτζάς, cette difficulté disparaît et la transcription grecque du nom nous fournit précisément la forme qui correspond le mieux à la forme hongroise de l'époque. Tous ces arguments plaident pour la justesse de la leçon Γεωβιτζάς. L'inscription devra se lire, par conséquent, de la manière suivante:

Γεωβιτζάς πιστὸς κράλης Τουρκίας

Le roi Géza est appelé dans le texte de l'inscription κράλης Τουρκίας. C'est que les Hongrois portent souvent dans les sources byzantines du Xe et du XIe siècle le nom ethnique de Τοῦρκοι. Un passage de Constantin Porphyrogenète (De cerim. éd. Bonn. 691.) nous oblige même à supposer que ce nom fut le terme officiellement adopté dans la cour byzantine pour désigner les Hongrois. L'emploi de la terminologie officielle de la chancellerie impériale est conservé aussi dans le mot κράλης qui apparaît dans plusieurs sources byzantines du XIe siècle. Il est vrai que d'après le témoignage de leurs chartes latines et de leurs monnaies, les rois de Hongrie se donnaient le titre de 'rex'. Néanmoins le terme grec ῥήξ qui correspond à 'rex', ne pénétra dans

l'usage byzantin que vers la fin du XIIe siècle. Quant au qualificatif πιστός, il est notoire que depuis le IXe siècle la formule ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός fait constamment partie du titre officiel des empereurs byzantins. Sur les sceaux des rois hongrois, par contre, on rencontre la formule employée en Occident 'Dei gratia'. Si c'est l'attribut πιστός, — qui sans l'addition de ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ se retrouve aussi sur les monnaies des empereurs byzantins — que nous voyons figurer dans le texte de l'inscription, nous en devrons conclure que la cour byzantine voulut en quelque sorte élever par là le roi de Hongrie au niveau de l'empereur de Byzance. Le mot πιστός, cependant, n'a pas seulement la signification active de 'croyant', mais aussi celle de 'fidèle'. Il semble que la cour byzantine ait supprimé intentionnellement le complément ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ, pour faire valoir de cette façon une équivoque voulue.

Comment la couronne byzantine parvint dans la possession de Géza Ier, voilà une question à laquelle aucune source historique n'a répondu jusqu'à l'heure actuelle. En nous appuyant sur les sources historiques du temps, nous pouvons néanmoins retracer le tableau des relations qui existaient alors entre la royauté hongroise et l'Empire.

Il est notoire que le gouvernement de Michel Doucas chercha des alliés en Occident pour combattre les Turcs-Seldjoucides, les Petchénègues et les Ouzes ravageant le territoire de l'Empire, et pour dompter les Serbes et les Bulgares qui étaient dans une effervescence continue. Cette orientation nettement occidentale de la politique byzantine s'exprima dans l'attitude de Michel Doucas laissant entrevoir au pape Grégoire VII l'union des deux Églises dans le cas où Rome accorderait son secours contre les Turcs-Seldjoucides. De plus, l'empereur tâcha de s'assurer l'alliance des Normands par l'établissement de liens de parenté. La Hongrie, dont les frontières touchaient à celles de l'Empire tout le long de la ligne de la Save et du Danube, était un royaume occidental bien constitué, et l'idée d'une alliance avec ce pays ne tarda pas à s'imposer à la politique byzantine.

Le roi Salomon régna en Hongrie jusqu'en 1074. Sa politique s'était appuyée sur l'Empire d'Occident. L'écho de l'attaque hongroise dirigée contre Byzance en 1071/72 se répercute dans les chroniques hongroises qui nous racontent à ce propos la prise de Belgrade et le rançonnement de Nich. Cette campagne était en rapport avec le soulèvement des Bulgares. En 1074 le roi Salomon fut détrôné par le parti national. Alors, pour reprendre le pouvoir royal, Salomon fit à son beau-frère Henri IV, l'offre de reconnaître sa suzeraineté sur la Hongrie, si l'empereur allait le secourir avec efficacité. Dans ces conditions, il n'est pas étonnant de voir que son successeur Géza I, qui nourrissait des sympathies byzantinophiles dès l'époque où il n'était que prince, commençât son règne par la conclusion d'une alliance avec l'Empire. Le mariage byzantin du Géza, relaté par le Continuateur de Scylitzès (éd. Bonn. 743.), doit être apprécié au point de vue de ces rapports politiques. De la part des Hongrois on poursuivit par cette alliance le but d'obtenir la reconnaissance de la souveraineté de Géza I et celle de l'indépendance de la Hongrie par cette Byzance qui depuis l'avènement de Charlemagne était pleine de jalousie à l'égard de son rival occidental.

Sur la couronne byzantine Géza Ier est représenté avec la croix à double traverse à la main, il porte donc le même insigne qui, d'après le témoignage des monnaies impériales, appartenait avec le labarum aux emblèmes des empereurs de Byzance. Ce fait paraît indiquer que

la cour byzantine considérait le roi hongrois comme un souverain pareil à l'empereur byzantin. Il va sans dire que la disposition des portraits émaillés sur la couronne et la représentation des personnages impériaux sur ces derniers font visiblement ressortir la supériorité en rang, en dignité, et en autorité de l'empereur, sans que, pourtant, les inscriptions contiennent la moindre allussion à ce que le souverain hongrois soit soumis au souverain byzantin. Or, si nous tenons compte du fait que Géza Ier est considéré dans l'inscription de la couronne plutôt comme „le roi croyant de la Hongrie", et ensuite, que par l'application des signatures impériales et de la couleur rouge des lettres, la couronne affecte un certain caractère documentaire, nous sommes par là amenés à la conclusion que la couronne byzantine n'est autre chose que la reconnaissance officielle et documentaire de la souveraineté du royaume de Hongrie.

Les chroniques hongroises nous racontent que le prince Ladislas eut, à la veille de sa victoire remportée sur Salomon, une vision merveilleuse. L'ange de Dieu descendit du ciel et plaça une couronne d'or sur la tête du prince Géza. Cette belle légende conserve, à notre avis, le souvenir de l'arrivée en Hongrie de la couronne byzantine.

(Budapest.) *Gy. Moravcsik.*

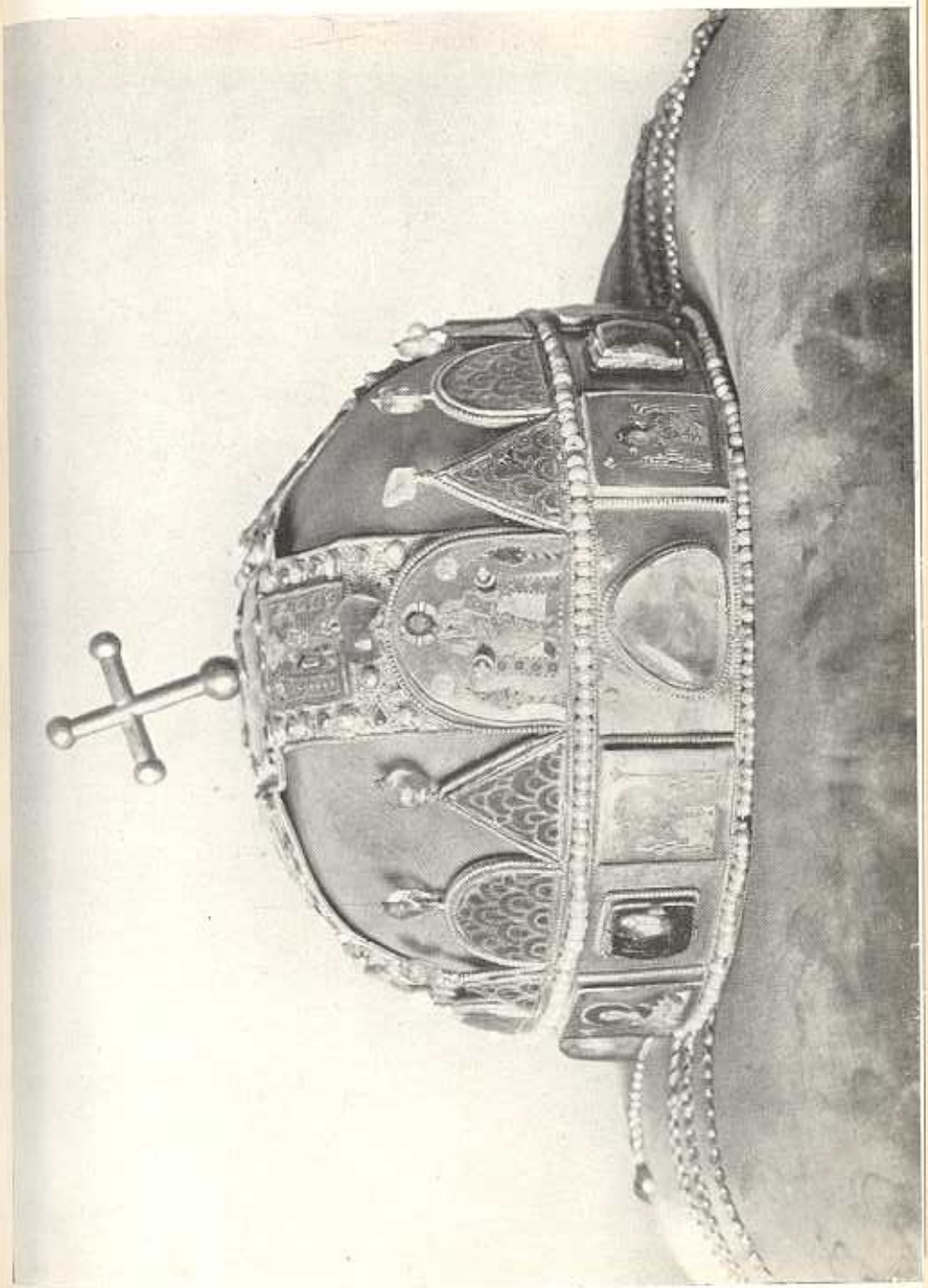

la cour byzantine considérait le roi hongrois comme un souverain pareil à l'empereur byzantin. Il va sans dire que la di-position des portraits émaillés sur la couronne et la représentation des personnages impériaux sur ces derniers font visiblement ressortir la supériorité en rang, en dignité, et en autorité de l'empereur, sans que, pourtant, les inscriptions contiennent la moindre allussion à ce que le souverain hongrois soit soumis au souverain byzantin. Or, si nous tenons compte du fait que Géza Ier est considéré dans l'inscription de la couronne plutôt comme „le roi croyant de la Hongrie", et ensuite, que par l'application des signatures impériales et de la couleur rouge des lettres, la couronne affecte un certain caractère documentaire, nous sommes par là amenés à la conclusion que la couronne byzantine n'est autre chose que la reconnaissance officielle et documentaire de la souveraineté du royaume de Hongrie.

Les chroniques hongroises nous racontent que le prince Ladislas eut, à la veille de sa victoire remportée sur Salomon, une vision merveilleuse. L'ange de Dieu descendit du ciel et plaça une couronne d'or sur la tête du prince Géza. Cette belle légende conserve, à notre avis, le souvenir de l'arrivée en Hongrie de la couronne byzantine.

(Budapest.) *Gy. Moravcsik.*

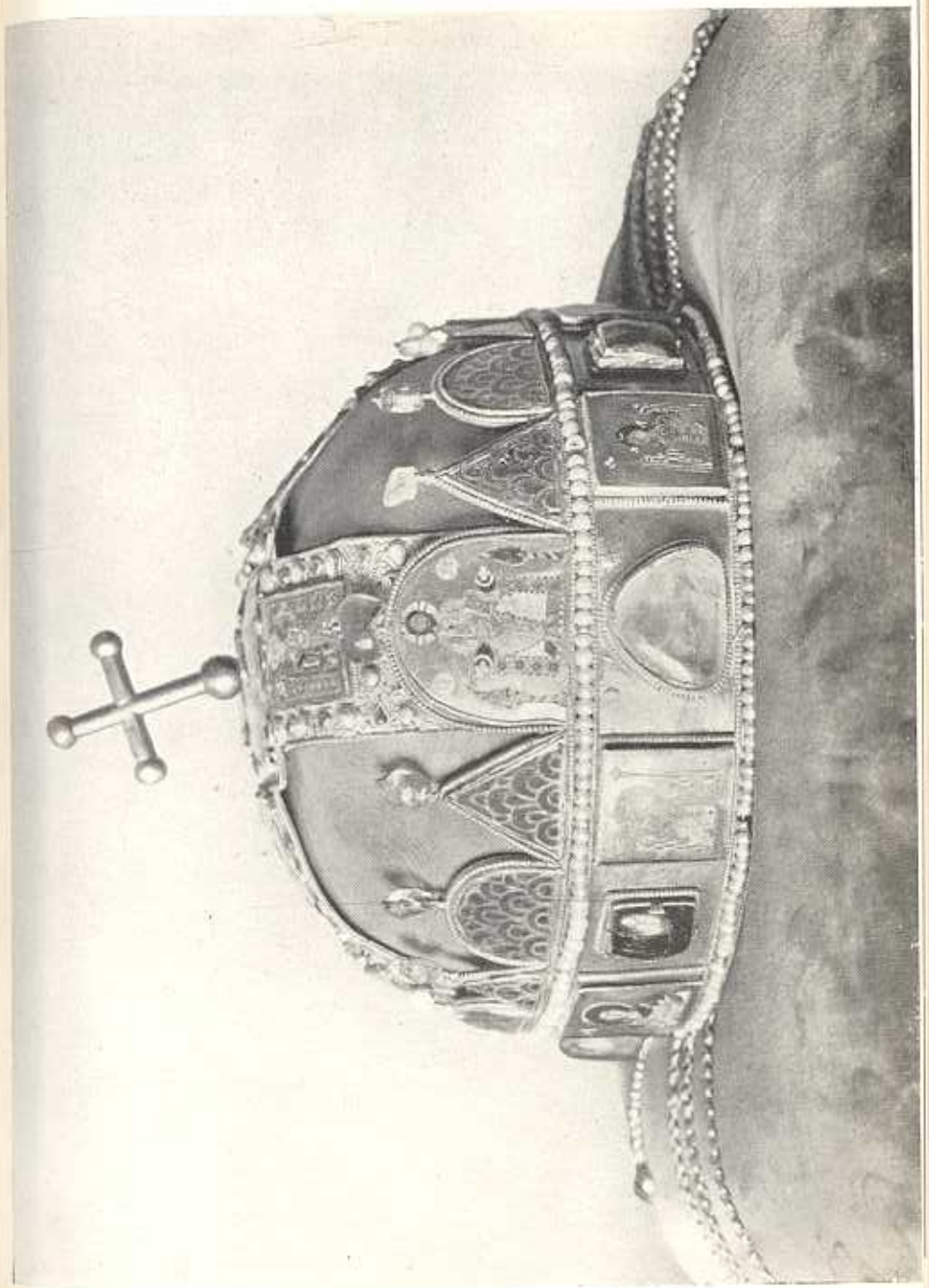

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

11

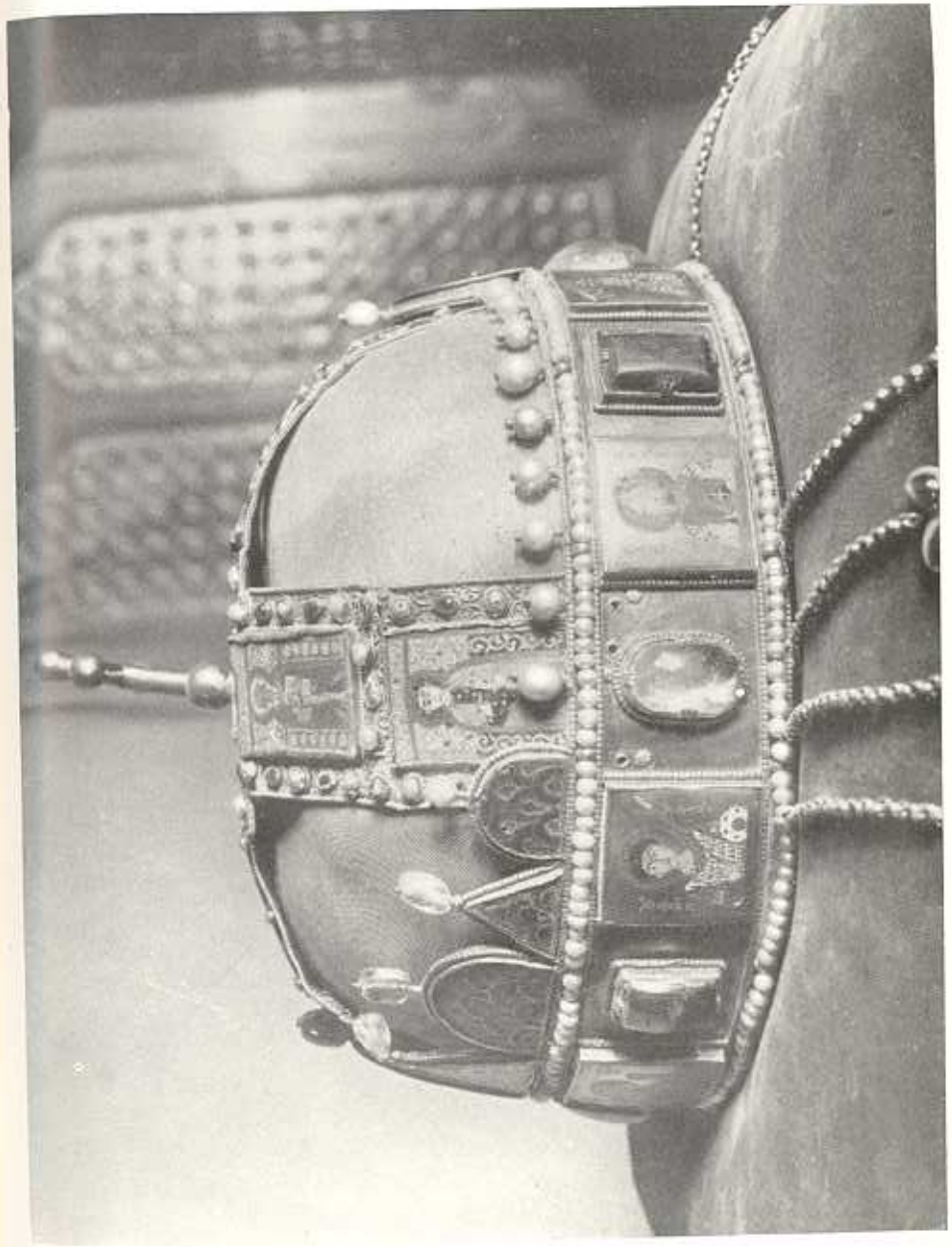

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
BUDAPEST

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

1

2

3

4

5

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE · BUDAPEST ·
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1

2

3

4

5

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

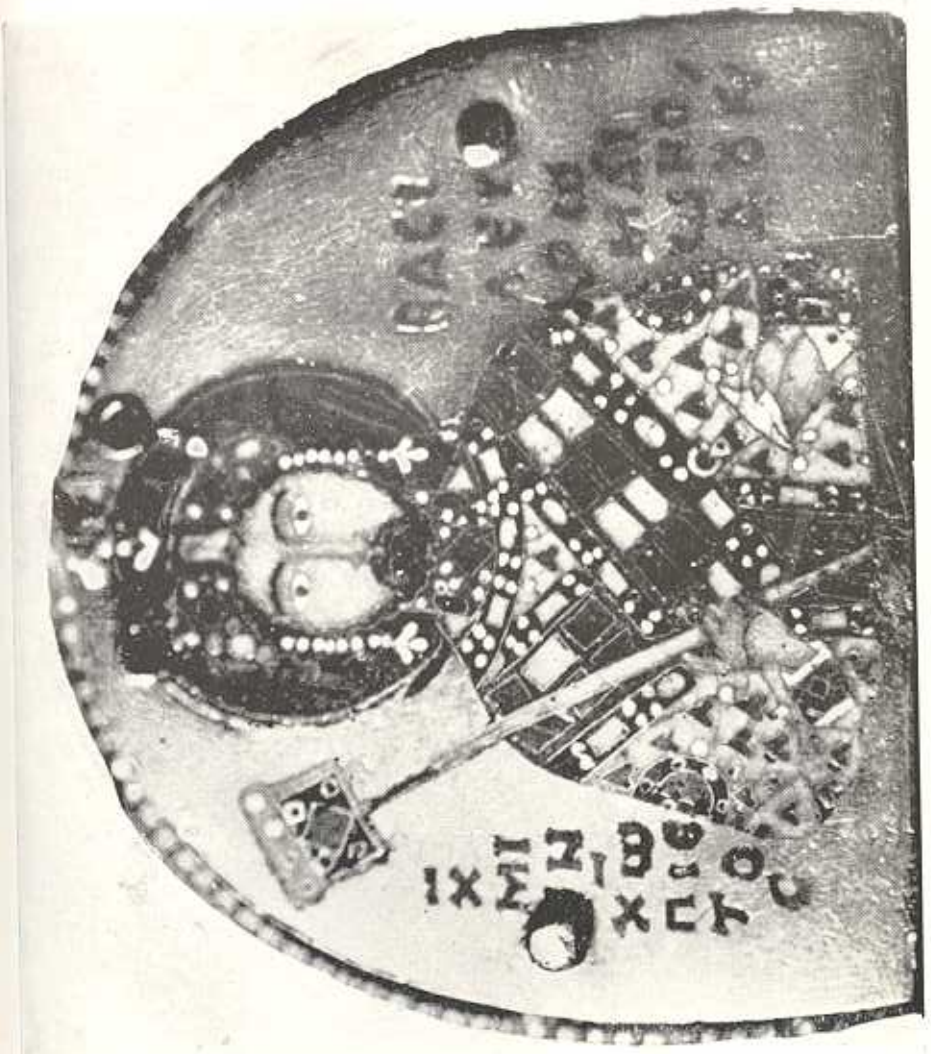

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA